

Archeologische begeleiding en opgraving

***Drainage Nieuw Wassenaar,
gemeente Wassenaar***

CIS-code: 34285

Colofon

Projectnummer : 14480409/34285
13980309/33949
Auteur : Drs. B.A. Corver
Redactie : Drs. A. A. Kerkhoven

Controle

J.W. Oudhof	Senior Archeoloog	29-7-2009
-------------	-------------------	-----------

Goedkeuring

A. Waasdorp	gemeente Wassenaar	9-9-2009
-------------	--------------------	----------

Versie : 1.0
ISBN : 978-90-8996-344-4

Definitieve versie

Oprachtgever : Gemeente Wassenaar
Dhr. J. Smits
Johan de Wittstraat 45
2240 AL Wassenaar

© Becker & Van de Graaf bv
Noordwijk, september 2009

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

SAMENVATTING:

In opdracht van gemeente Wassenaar heeft archeologisch adviesbureau Becker & Van de Graaf bv van 27 tot en met 29 april 2009 een Definitief Archeologische Onderzoek (DO) uitgevoerd aan de Bloemcampaan in Wassenaar en een archeologische begeleiding in maart tot juni 2009 in de bijbehorende wijk Nieuw Wassenaar. Aanleiding hiervoor is de aanleg van een drainagesysteem in de wijk Nieuw Wassenaar voor de afvoer van het grondwater.

De begeleiding van de aanleg van de drainage in Nieuw Wassenaar heeft met name een geologisch inzicht opgeleverd. De strandwal is grotendeels afgetopt en laat verstoorde bodemprofielen zien. De archeologische indicatoren beperken zich tot een vondst uit een oude bodem/akkerlaag, een gracht met een enkele vondst uit de 19^e tot 20^e eeuw en een kuil van antropogene aard, maar met onduidelijke functie.

De opgraving heeft, ondanks de beperkte hoeveelheid opgegraven vierkante meters en verstoringen als gevolg van de aanleg van kabels en leidingen, veel informatie opgeleverd. Het betreft de resten van de hofstede en mogelijk boerderij van het Groot Hoefijzer. Tijdens het onderzoek zijn een mestgoot, afvalkuil, afvalput, kadaverkuil, plavuizen vloer met bakstenen fundament en een mogelijk laatmiddeleeuwse bakstenen poer vrijgelegd. In totaal zijn 230 fragmenten bot, 218 fragmenten aardewerk, 25 fragmenten glas, 24 fragmenten keramisch bouw materiaal en drie fragmenten pijpaaarde aangetroffen. Het vondstmateriaal is voornamelijk afkomstig uit de afvalput- en kuil en dateert hoofdzakelijk uit de 17de en 18de eeuw.

INHOUDSOPGAVE:

ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN HET PLANGEBIED.....	5
1. INLEIDING	6
1.1. Onderzoekskader.....	6
1.2. Doel- en vraagstellingen van het onderzoek	6
1.3. Ligging van het plangebied	7
2. VOORONDERZOEK.....	8
2.1. Geschiedenis van hofstede Groot Hoefijzer.	8
2.2. Afbeeldingen	9
2.3. Kaartmateriaal.....	11
3. WERKWIJZE	13
4. RESULTATEN VAN HET VELDWERK.....	14
4.1. Fysische geografie	14
4.1.1. Genese van het landschap.....	14
4.1.2. Bodem.....	14
4.1.3. Begeleiding - Beschrijving van de profielen.....	14
4.2. Opgraving - Sporen en structuren.....	17
4.2.1. Werkput 1.....	17
4.2.2. Werkput 2.....	21
4.3. Vondsten	23
4.3.1. Vondsten uit de kadaverkuil (spoor 14).....	23
4.3.2. Vondsten uit een afvalkuil (spoor 3).....	23
4.3.3. Vondsten uit een afvalput (spoor 10).....	23
4.3.4. Vondsten uit een kuil (spoor 18).....	25
4.3.5. Aardewerk van de plavuizen vloer (spoor 20).....	25
4.3.6. Vlakvondsten.....	25
5. WAARDERING	26
6. CONCLUSIE	29
6.1. Beantwoording van de onderzoeksvragen ten aanzien van de opgraving	29
6.2. Beantwoording van de onderzoeksvragen ten aanzien van de begeleiding	30
7. AANBEVELINGEN	33
7.1. Betrouwbaarheid	33
LITERATUUR EN KAARTEN.....	34
LIJST VAN AFKORTINGEN EN BEGRIPPEN	35

BIJLAGEN

1. Topografische kaart
2. Periodentabel
3. Overzichtskaart profielkolommen
4. Overzichtskaart van de werkputten
5. Allessporenkaart werkput 1
6. Allessporenkaart werkput 2
7. Sporenlijst
8. Vondstenlijst
9. Determinatielijsten vondsten
10. Twee vondsten, vondstnummer 9

Administratieve gegevens van het plangebied

<i>Toponiem</i>	Drainage Nieuw Wassenaar
<i>CIS-code</i>	34285
<i>Plaats</i>	Wassenaar
<i>Gemeente</i>	Wassenaar
<i>Provincie</i>	Zuid-Holland
<i>Coördinaten</i> <i>Centrum</i> <i>Hoekpunten</i>	X: 84729 / Y:458852 ZO X: 84708 / Y: 458825 ZW X: 84706 / Y: 458827 NO X: 84753 / Y: 458866 NW X: 84752 / Y: 458869
<i>Oppervlakte plangebied</i>	150 m2
<i>Opdrachtgever</i>	gemeente Wassenaar Contactpersoon: J. Smits Johan de Wittstraat 45 2240 AL Wassenaar Tel: 070-5122469
<i>Uitvoerder</i>	Becker & Van de Graaf bv Contactpersoon: Drs. B.A. Corver Postbus 126 2200 AC Noordwijk (ZH) Tel: 071-3326888
<i>Bevoegde overheid</i>	Gemeente Wassenaar Afdeling Beleid Contactpersoon: dhr. A. Waasdorp Johan de Wittstraat 45 2240 AL Wassenaar Tel: 070-5122222
<i>Beheer en plaats van documentatie en vondsten</i>	Tot deponering in het Provinciaal Depot Zuid-Holland bij Becker & Van de Graaf, Noordwijk.
<i>Uitvoeringsperiode veldwerk</i>	27 april tot en met 29 april 2009

1. Inleiding

1.1. Onderzoekskader

In opdracht van gemeente Wassenaar heeft archeologisch onderzoeksbureau Becker & Van de Graaf bv van 27 tot en met 29 april een Definitief Archeologische Onderzoek (DO) uitgevoerd aan de Bloemcampaan in Wassenaar en een archeologische begeleiding in maart tot juni in de bijbehorende wijk Nieuw Wassenaar (bijlage 1). De aanleiding voor de onderzoeken is de aanleg van een drainagesysteem in de wijk Nieuw Wassenaar. Sinds de aanleg van de wijk in de jaren dertig is er sprake van wateroverlast, zodat het noodzakelijk geworden is met drainage de vochthuishouding in de woonwijk te verbeteren en te reguleren. De drainage zal over een totale lengte van 3500 m worden aangelegd onder de bestaande wegen in de woonwijk. De ontgravingsdiepte bedraagt ca. 0,7 m – NAP. Aangezien het maaiveld zich op ca. 0,9 m + NAP bevindt, zal de verstoringsdiepte tot circa 1,6 m diepte reiken.

De graafwerkzaamheden ten behoeve van deze ontwikkeling kunnen ervoor zorgen, dat eventueel aanwezige archeologische waarden verstoord dan wel vernietigd zullen worden.

De bodem zal door graafwerkzaamheden worden verstoord tot een diepte van maximaal 1,7 m beneden maaiveld, waardoor er een kans aanwezig is dat eventueel aanwezige archeologische waarden verstoord dan wel vernietigd zullen worden.

De onderzoeken zijn uitgevoerd conform de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie, versie 3.1 (KNA; OS1-15,DS01-05) en conform de Programma's van Eisen (PvE) die voor de onderzoeken zijn opgesteld door Becker & Van de Graaf bv (Van Klaveren en Corver 2009a, 2009b). Het veldwerk is uitgevoerd door B.A. Corver (archeoloog), H. van Klaveren (archeoloog), O. Hoogzaad (veldtechnicus), A. Wilbers (fysisch geograaf) en M. Voorbij (veldtechnicus). De leiding was in handen van B.A. Corver.

In deze rapportage worden de resultaten van dit onderzoek beschreven.

1.2. Doel- en vraagstellingen van het onderzoek

Het doel van de archeologische opgraving is het – voor zover mogelijk - volledig vastleggen van de onder de straat mogelijk nog aanwezige restanten van de buitenplaats het Groot Hoefijzer. Om de doelstelling te realiseren dient op de volgende onderzoeksvragen een antwoord te worden gegeven:

- Is er sprake van archeologische resten in het plangebied?
- Zijn er restanten aangetroffen, die toegeschreven kunnen worden aan een landgoed of een boerderij uit de Nieuwe tijd?
- Wat is de fasering van de vindplaats(-en)?
- Wat is de datering van de archeologische vondsten en tot welke vondsttypen of vondstcategorieën behoren zij?
- Uit welke periode dateren de eventuele sporen?
- Wat is de relatie van de resten met de omgeving?
- Wanneer zijn de archeologische sites als woonplaats in onbruik geraakt?
- Wat is de landschappelijke context van de aangetroffen archeologische resten?
- Zijn de restanten verstoord en wanneer is dat gebeurd?
- Welke activiteiten hebben hier plaatsgevonden?

Het doel van de archeologische begeleiding is het documenteren van de gegevens en het veiligstellen van materiaal van vindplaatsen om daarmee informatie te behouden die van belang is voor kennisvorming over het verleden. Daarnaast zal zo mogelijk een waardering van de resten worden opgesteld. Voor de begeleiding gelden de volgende onderzoeksvragen:

- Is er sprake van één of meer behoudenswaardige vindplaatsen?
- Wat is de aard, omvang, kwaliteit en verloop van de archeologische sporen en sporenclusters?
- Wat is de conservering en gaafheid van de vindplaats(-en)?

- Wat is de fasering van de vindplaats(-en)?
- Wat is de datering van de archeologische vondsten en tot welke vondsttypen of vondstcategorieën behoren zij?
- Uit welke periode dateren de eventuele sporen?
- Wat is de relatie van de resten met de omgeving?
- Wanneer zijn de archeologische sites als woonplaats in onbruik geraakt?
- Wat is de landschappelijke context van de aangetroffen archeologische resten?

Subrecente bodem

- Wat is de diepteligging, de dikte en de opbouw van deze bodem?
- Komen er antropogene resten voor in deze bodem?
- Is het mogelijk deze bodem en/of deze sporen te dateren?

Premiddeleeuwse laag

- Wat is de diepteligging, de dikte en de opbouw van deze bodem?
- Wat is de aard van deze laag? Is zij natuurlijk of antropogeen?
- Was deze bodem bewoonbaar? Zo ja, vanaf wanneer?
- Komen er antropogene resten voor in deze bodem?
- Is het mogelijk deze bodem en/of deze sporen te dateren?

1.3. Ligging van het plangebied

De ligging van het onderzochte gebied is weergegeven in bijlage 1. De wijk Nieuw Wassenaar ligt tussen de dorpskern van Wassenaar en de stad Den Haag, nabij de Rijksstraatweg. De locatie van de opgraving bevindt zich centraal in de wijk in het midden van de Bloemcamplaan, ter hoogte van huisnummer 62 tot 76 (bijlage 4).

2. Vooronderzoek

In februari 2009 is een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd voor het tracé langs de straten Wittenburgerweg, Groot Hoefijzerlaan, Bloemcamplaan, Hogeweg, Beukenhorstlaan, Bremhorstlaan en Teijlingerhorstlaan in Nieuw Wassenaar. Aanleiding voor het onderzoek waren de ontgravingen, ten behoeve van de aanleg van een nieuw drainagesysteem in deze straten.

Het onderzoek heeft aangetoond dat in de 17de eeuw meerdere landgoederen aangelegd zijn in Wassenaar en dat één van deze landgoederen zich midden in de wijk Nieuw Wassenaar bevond. In het begin van de 20ste eeuw is dit landgoed met bijbehorende hofstede afgebroken en is een nieuw pand gebouwd richting het zuidwesten; kasteel Wittenburg. In de jaren tussen 1924 en 1934 is vervolgens de woonwijk Nieuw Wassenaar aangelegd. De voorloper van kasteel Wittenburg bevindt zich thans op de kruising van de Bloemcamplaan en de oprit naar het kasteel (Van den Engel 2009).

Aanvullend op dit onderzoek is in maart 2009 voor hetzelfde plangebied een inventariserend veldonderzoek door middel van boringen uitgevoerd. Uit dit onderzoek is gebleken dat het plangebied op de overgang ligt van een strandwal aan de zuidoostelijke zijde en een strandvlakte aan de noordwestelijke zijde. Op de strandvlakte, in het midden van het plangebied is een veenpakket aangetroffen. Dit veen is later bedekt door eolische afzettingen. In tenminste drie boringen zijn mogelijke sporen van een prehistorische akkerlaag aangetroffen. In twee straten is de gracht of watergang van de voormalige hofstede Groot Hoefijzer aangetroffen. Het onderzoek leidde tot het advies een archeologische begeleiding in de wijk (fase 1) en een opgraving voor de tracélocatie tussen Bloemcamplaan 66 en 74 uit te voeren. Op deze locatie worden immers de resten van de hofstede verwacht. De verwachte sporen zijn fundamenten, waterputten, afvalkuilen e.d. uit de Nieuwe tijd (16de - 18de eeuw), maar mogelijk zijn nog resten in de ondergrond aanwezig van een laatmiddeleeuwse voorganger (Wilbers 2009).

2.1. Geschiedenis van hofstede Groot Hoefijzer.

De oudste vermelding van een pand op deze locatie dateert uit 1553. In dit jaartal wordt melding gemaakt van een 'Colffmaekewoning'. Veel gegevens zijn niet bekend uit deze periode tot het eind van de 16de eeuw. Vermoedelijk ging het om een boerderij van de familie Colff. Uit het oudrechtelijk archief Schiedam wordt in 1593 melding gemaakt dat de eigenaar mr. Jan Pietersz. Colff heet en tevens eigenaar is van de brouwerij in 't Hoefijzer.¹ De brouwerij stond aan de Voorstraat 2 te Delft.²

De naam Hoefijzer staat voor het bosgebied rondom het plangebied. Vermoedelijk duidt het op de hoefijzerplant, die in het bos groeiden.³

In de 17^e eeuw verrees naast de boerderij een hofstede. Om verwarring te voorkomen met de nabij gelegen boerderij 'Klein Hoefijzer', kreeg de hofstede na 1770 de naam 'Groot Hoefijzer'.⁴

Vanaf 1784 werkte men aan de verfraaiing van de hofstede tot een buitenplaats (Van den Engel 2009). De hofstede werd omgracht en er kwam een vroeg-landschappelijke tuinaanleg met heuvels. Omstreeks 1811 werd bij de Rijksstraatweg (nu N44) een koepel gebouwd. De zuidelijke helft van de huidige Bloemcamplaan werd de oprijlaan naar de buitenplaats.

De grootste verbouwing dateert uit circa 1854 als de buitenplaats in handen is van steenfabrikant C. Schiffer van Bleyswijk. Volgens tekenaar Lutgers werd de buitenplaats ingrijpend gemoderniseerd.⁵

Na de verbouwing werd het pand vernoemd naar zijn vrouw Suzanna de Wildt: 'de Wiltenburg'. De Wiltenburg verbasterde in Wittenburg. Op historisch kaartmateriaal dat dateert tussen 1850 en 1876 is deze verbouwing waar te nemen. In de jaren die volgen zijn op kaartmateriaal weinig veranderingen waar te nemen.

¹ Nr. 206 folio 33 d.d. 02-10-1593. Oud rechtelijk archief Schiedam, inventarisnummer 601, register van akten van machtigingen en protestanten 04-04-1591 t/m 03-06-1611.

² www.wittenburg.nl spreekt van brouwerij 'In 't Witte Hoefijzer'.

³ Hoefijzerplant of paardenhoefklaver (*Hippocrepis comosa*).

⁴ Het Klein Hoefijzer ligt ten westen van het Groot Hoefijzer aan de Laan van Koot 20.

⁵ De prenten van Lutgers tonen een gepleisterd huis in een eclectische stijl, dat evenals het uitkijktorentje op de berg bij de nog bestaande ijskelder in het landschappelijke park, verlevendigd was met kantelen.

Aan het eind van de 19de eeuw verkopen de erven van de steenfabrikant het landgoed aan de bewoner van het noordelijker gelegen kasteel Wassenaar, C.J. van der Oudermeulen. Hij verkoopt het op zijn beurt aan jonkheer Helenus Marinus Speelman in 1899. Hij laat in de tuinen, dichtbij waar nu de N44 is, een nieuw pand optrekken. Dit pand, met een kasteelachtig uiterlijk en Hollandse neo-Renaissancestijl, is ontworpen door J.J. van Nieukerken en kreeg de naam 'Kasteel Wittenburg'. Door verkoop en verkaveling van veel landgoederen in Wassenaar in de jaren rond 1910 aan exploitatiemaatschappijen ontstonden geheel nieuwe villaparken. Het dorp Wassenaar zag tussen 1910 haar inwonertal toenemen van 4.200 naar 12.000 in 1929.

In 1927 moest de buitenplaats wijken voor de nieuwe woonwijk Nieuw-Wassenaar. Ook de inmiddels gebouwde stallen, de wagenschuur en een houtschuur moesten gesloopt worden. Mogelijk zijn veel materialen uit de voormalige buitenplaats hergebruikt in het kasteel.

2.2. Afbeeldingen

Er zijn niet veel foto's of tekeningen van het Groot Hoefijzer. Afbeelding 1 laat de afbraak van een pand van het Groot Hoefijzer zien ten tijde van de bouw van de nieuwbouwwijk. Het is onduidelijk om welk deel van de bebouwing het gaat en wat de datering is van het deels nog overeind staande gebouw.

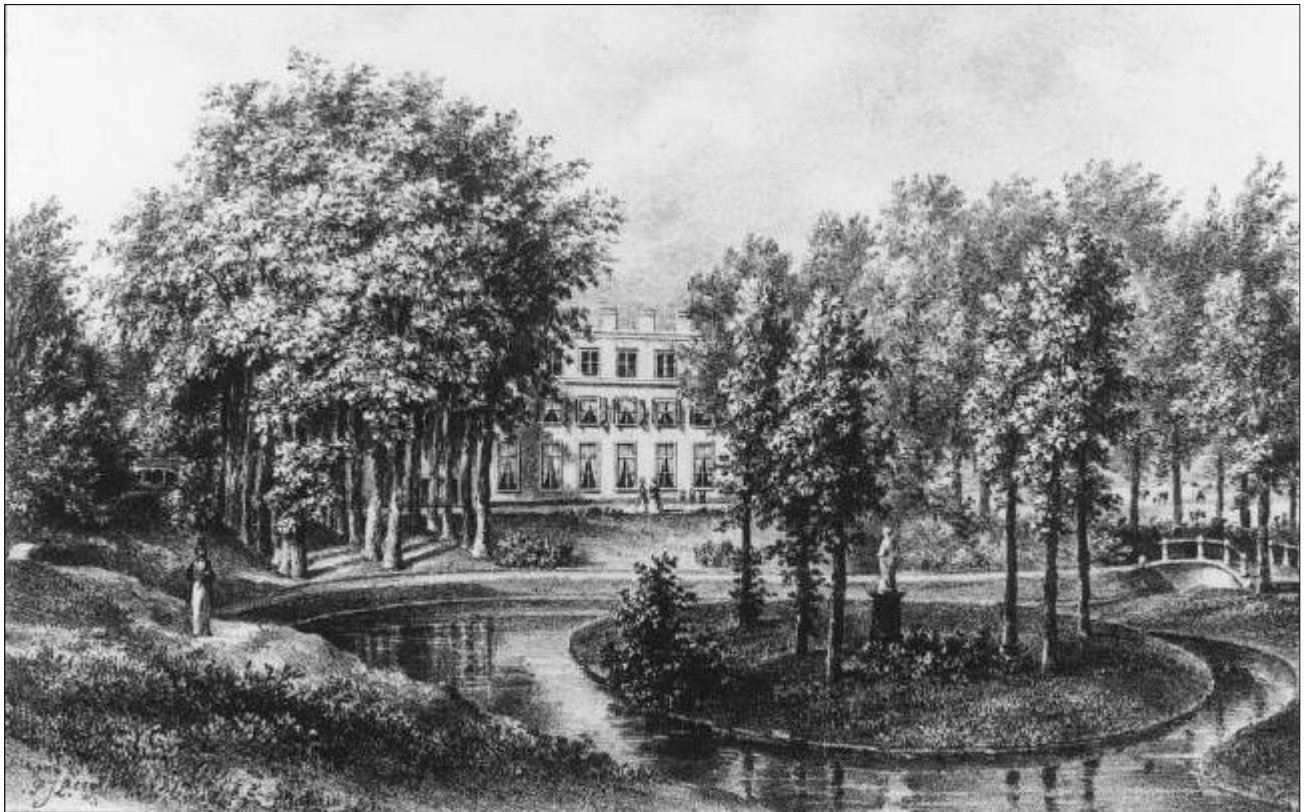
Afbeelding 1: Afbraak van een pand van het huis Groot Hoefijzer in 1927 (identificatienummer 02417, collectie gemeentearchief Wassenaar).

Afbeelding 2 laat twee foto's zien uit 1915. Eén foto betreft dat van een wagenschuur. Vermoedelijk dateert deze uit de 19de eeuw. De tweede foto laat een onduidelijk beeld zien van een deel van het Groot Hoefijzer. Gezien de bouwstijl die vrijwel gelijk is aan de wagenschuur, het puntdak en de kozijnen, wordt dit gebouw toegeschreven aan een van de latere bijgebouwen uit de 19de eeuw.

Afbeelding 3 toont een litho van P.J. Lutgers uit 1855. Het is duidelijk dat het hier niet om één van de bijgebouwen gaat, maar om het hoofdgebouw van de buitenplaats. Vermoedelijk is de afbeelding richting het zuiden gericht. Het bruggetje aan de rechterzijde bestaat dan nog en maakt onderdeel uit van de oprijlaan.

Afbeelding 2: Het Groot Hoefijzer in 1915. Links de wagenshuur, rechts onbekend (links: identificatienummer 12079, rechts: identificatienummer 12072, collectie gemeentearchief Wassenaar).

Afbeelding 3: 'Het Groote Hoefijzer'. Een litho van P.J. Lutgers van vermoedelijk de achterzijde van de buitenplaats en een gedeelte van de tuin, 1855 (inventarisnummer: kl. B 4858, provinciaal historisch centrum).

2.3. Kaartmateriaal

De meest gedetailleerde kaart van het plangebied is tevens het oudst. Het gaat om de kadasterkaart van 1811-1822. De kaart laat hier relatief grote panden zien, waarvan twee met elkaar verbonden zijn en drie kleinere panden. De halfronde vorm aan de zuidzijde van het middelste pand is mogelijk een (trap)torentje. Vermoedelijk is één van de panden de oude boerderij. Op basis van de grootte en de ligging van de panden, is het waarschijnlijk dat het noordelijke pand de boerderij betreft. De overige panden vertonen een direct verband met elkaar door de ligging in een L-vorm. Bijkomend argument is dat de oprijlaan die niet veel later wordt aangelegd vanuit het zuiden, aansluiting vindt met de bebouwing.

Afbeelding 4: Uitsnede van de kadasterkaart 1811-1822.

Op kaart 1 van afbeelding 5 uit 1850 is voor het eerst de zuidwest - noordoost georiënteerde oprijlaan te zien. Tevens is het westelijker gelegen Klein Hoefijzer aangegeven op de kaart. Qua bebouwing is weinig verschil te zien met de kadasterkaart uit de eerste kwart van de 19de eeuw.

Kaart 2 toont de situatie na de verbouwing van circa 1854. De bebouwing bestaat uit een geheel. Gezien de vorm en de ligging van het geheel is de bestaande bebouwing in de nieuwe opgenomen. Ten oosten van de bebouwing is een vierhoekige waterpartij aangelegd en in het zuiden staat een torentje aangegeven.

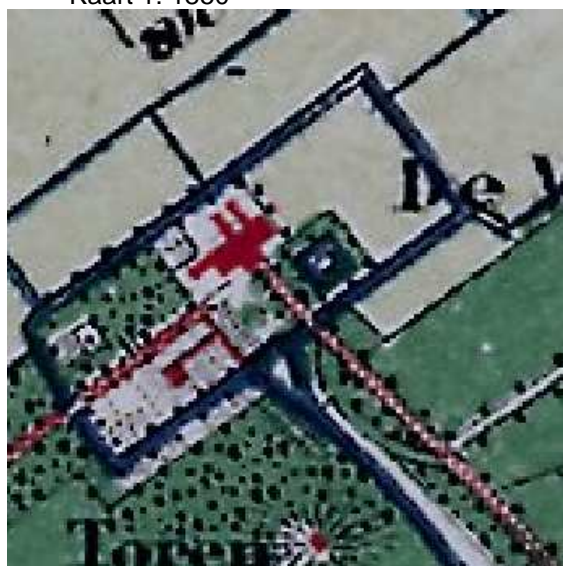
Op kaarten 3 en 4, uit de tijd van de nieuwe eigenaar Speelman, is te zien dat de bebouwing uit slechts twee panden bestaat. Het is aannemelijk dat reeds delen gesloopt zijn.

Kaart 5 toont de situatie in 1934. In rood zijn de nieuw aangelegde wegen aangegeven. Opvallend is de knik in de Bloemcamplaan. Deze is waarschijnlijk het gevolg van de ligging van de waterpartij in het plangebied. De gracht is, met uitzondering van het noordoostelijke deel gedempt. Aan de

noordwestzijde van de Bloemcampiaan zijn nog nauwelijks huizen aangegeven. De vierkante waterpartij bestaat nog steeds.

Kaart 1: 1850

Kaart 2: 1896

Kaart 3: 1903

Kaart 4: 1924

Kaart 5: 1934

Afbeelding 5: Diverse kaarten.

Kaart 1: Topografische militaire kaart (veldminuut) Voorburg, J. Schuurman, Nationaal Archief.

Kaart 2 - 5: Topografische militaire kaart (Bonneblad) 's Gravenhage, kaartnummer 440, Kadaster.

3. Werkwijze

Het veldwerk is conform het Programma van Eisen (Van Klaveren 2009a, 2009b) en de KNA versie 3.1 uitgevoerd.

Opgraving

De opgraving is voorafgaand aan de aanleg van de drainage uitgevoerd en op zodanige wijze, dat de verschillende werkzaamheden geen hinder opleverden. Vanwege de hoge grondwaterstand en om zeker te zijn van een droog opgravingsvlak is gebruik gemaakt van bronnering. Het graafwerk is uitgevoerd met een graafmachine met een gesloten bak met een gladde rand.

De werkput is 2 meter breed, 75 meter lang en loopt parallel aan het hart van de licht gebogen straat. Hierdoor is er ook een lichte knik in het verloop van de werkput. Het graafwerk is gestart in het midden van de werkput op de plaats, waar muurwerk verwacht werd. Op deze locatie bevinden zich een vuilwater- en een regenwaterput met een diameter van 1,50 m direct naast elkaar. Hierdoor is een tweedeling ontstaan in twee werkputten (bijlage 4).

Ten tijde van het onderzoek is een fysisch geograaf ingezet. De hoofdmeetpunten zijn uitgezet door een landmeter

Bij het verdiepen naar het definitieve opgravingsvlak zijn vondsten verzameld. Het opgravingsvlak is waar nodig met de schep opgeschaafd. Bij het vlaksgewijs verdiepen is vanaf de onderkant van de verstoorde bovenlaag systematisch en vlakdekkend gebruik gemaakt van een metaaldetector voor het opsporen van metalen voorwerpen. Ook het stort uit de werkputten en de grond uit gecoupeerde grondsporen werden onderzocht met de metaaldetector.

Van diverse situaties, de vlakken, de profielen, van grondsporen in het vlak en van de coupes zijn foto's genomen. Het opgravingsvlak met de sporen is digitaal ingemeten met behulp van een robotic Total Station. De hoogtes van de grond zijn eveneens digitaal gemeten.

Alle sporen en structuren zijn geregistreerd en afgewerkt. Detailtekeningen, profielen en coupes zijn gedocumenteerd en handmatig getekend op schaal 1:20.

Muurwerk is zo lang mogelijk intact gelaten. Na afloop van het onderzoek zijn de werkputten weer dicht geworpen en is er herbestraat.

Begeleiding

De totale lengte van het tracé is 3500 m lang, 2 meter breed en heeft een diepte van circa 1,5 m (0,6 m – NAP).

Fase 1 bestond uit de Groot Hoefijzerlaan, de Hogeweg, de Beukenhorstlaan, de Zijdeweg en de Wittenburgerweg en mat ongeveer 800 meter. Er is gestart aan de Beukenhorstlaan. De opzet was om na iedere circa 25 m profielen aan te leggen. Door de onregelmatige aard van de werkzaamheden en oponthouden heeft dit niet iedere keer plaatsgevonden. Bij de aanleg van het vlak is de bovengrond afgegraven tot op het niveau waar de drainage zou worden aangelegd. Er is niet dieper gegraven dan de aanlegdiepte om de ligging van de drainagebuizen niet te destabiliseren. Maar er is wel dieper gegraven dan het archeologische niveau. Het vlak is aangelegd met behulp van een graafmachine met gladde bak. De grootste aandacht ging hierdoor, mede gezien het beperkte opengelegde oppervlakte, uit naar de profielen. Deze profielen zijn getekend, gefotografeerd en de hoogtes ervan zijn vastgesteld.

Maaiveld en bodem van de sleuf zijn gewaterpast door de civiele aannemer. Alle sporen zijn volledig gewaterpast. Het inmeten geschiedde aan de hand van lokale bebouwing en met de door de aannemer geleverde kaarten.

4. Resultaten van het veldwerk

4.1. Fysische geografie

4.1.1. *Genese van het landschap*

Op de geomorfologische kaart ligt de wijk Nieuw Wassenaar op een strandwal aan de oostzijde van een ingesloten strandvlakte. Een deel van de strandwal is daarbij bedekt met lage kustduinafzettingen (DLO Staring Centrum 1994). Er wordt gesproken van een ingesloten strandvlakte, omdat verder naar het (noord)westen een volgende strandwal aanwezig is. De strandwal waarop Nieuw Wassenaar ligt is niet nauwkeurig gedateerd maar wordt op grond van de ligging ten opzichte van de strandwal van Leidschendam en Voorschoten geschat op een ouderdom van ongeveer 3500 tot 4000 jaar voor heden. De lage kustduinen, die op de strandwal te verwachten zijn, worden ook wel oude duinen genoemd en kunnen al bestaan sinds het ontstaan van de strandwal. Later zijn verstuingen ontstaan als gevolg van ontbossing door de mens. Door deze verstuingen kunnen duinzanden oudere oppervlaktes hebben afgedekt.

De overgangen van een strandwal naar een strandvlakte zijn om verschillende redenen archeologisch interessant. Ten eerste vormen gradiëntlocaties tussen droge en natte landschappen de meest geschikte locaties voor (pre-)historische bewoning vanwege de nabijheid van water en het gebruik van de verschillende gronden voor de landbouw. Ten tweede zijn vindplaatsen op dergelijke gradiëntlocaties door vernatting vaak (deels) begraven geraakt onder lagen veen en klei, terwijl de hogere strandwallen aan het maaiveld bleven liggen en bijvoorbeeld door latere landbouwwerkzaamheden (zoals de bollenteelt) verstoord zijn geraakt. Vindplaatsen aan de rand van een strandwal of strandvlakte kunnen daarom beter bewaard zijn gebleven dan vindplaatsen midden op de strandwal. Tenslotte zorgt ook de relatief hogere grondwaterstand aan de flanken van de strandwal voor een betere conservering van eventueel aanwezig archeologisch materiaal.

4.1.2. *Bodem*

In het plangebied komen voornamelijk vlakvaaggronden en bekeerdgronden voor. Deze gronden zijn begraven, hetgeen het gevolg is van het ophogen van de grond voorafgaand aan de bouw van de woonwijk Nieuw Wassenaar.

De bodemsoort is voornamelijk afhankelijk van de dikte van de humeuze bovengrond. Als de humeuze bovengrond tussen de 20 en 50 cm dik is, dan gaat het om een begraven bekeerdgrond. Deze humeuze bovengrond kan op verschillende manieren zijn ontstaan. Doordat de bodem dusdanig nat is dat de humus in de bodem minder snel afbreekt dan normaal, kan als gevolg van een accumulatie van humeus materiaal de humeuze laag dikker zijn dan gebruikelijk (de Bakker / Schelling 1989). Een andere mogelijkheid is dat de mens jarenlang mest heeft opgebracht dat vermengd is met huisvuil of plaggen. Tenslotte kan een relatief dikkere humeuze laag zijn ontstaan door het omspitten of verploegen van de bodem door de mens, waardoor de humus over een grotere diepte wordt verspreid.

Bij een dunner laag humeus zand is er sprake van een begraven vaaggrond. Bij een vaaggrond is er sprake van een dermate 'jonge' bodem dat er nog nauwelijks bodemvorming heeft plaatsgevonden. Vaaggronden hebben veelal een dunne, humusarme tot matig humeuze, weinig donker gekleurde bovengrond. Vlakvaaggronden, die vaak waar te nemen zijn bij afgegraven en lage duinzandgronden, hebben de typische lichtgrijze kleur van "schoon zand".

Op sommige plekken is geen humeuze laag aangetroffen onder het ophoogpakket. In deze gevallen is waarschijnlijk sprake van een vergraven vaaggrond, waarbij een deel van de bodem is afgegraven voordat het terrein is opgehoogd.

4.1.3. *Begeleiding - Beschrijving van de profielen*

In totaal zijn 20 kolomopnames tijdens de begeleiding uitgevoerd in de volgende straten: Groot Hoefijzerlaan, Hogeweg, Wittenburgerweg, Beukenhorstlaan en Bloemcamplaan (bijlage 3).

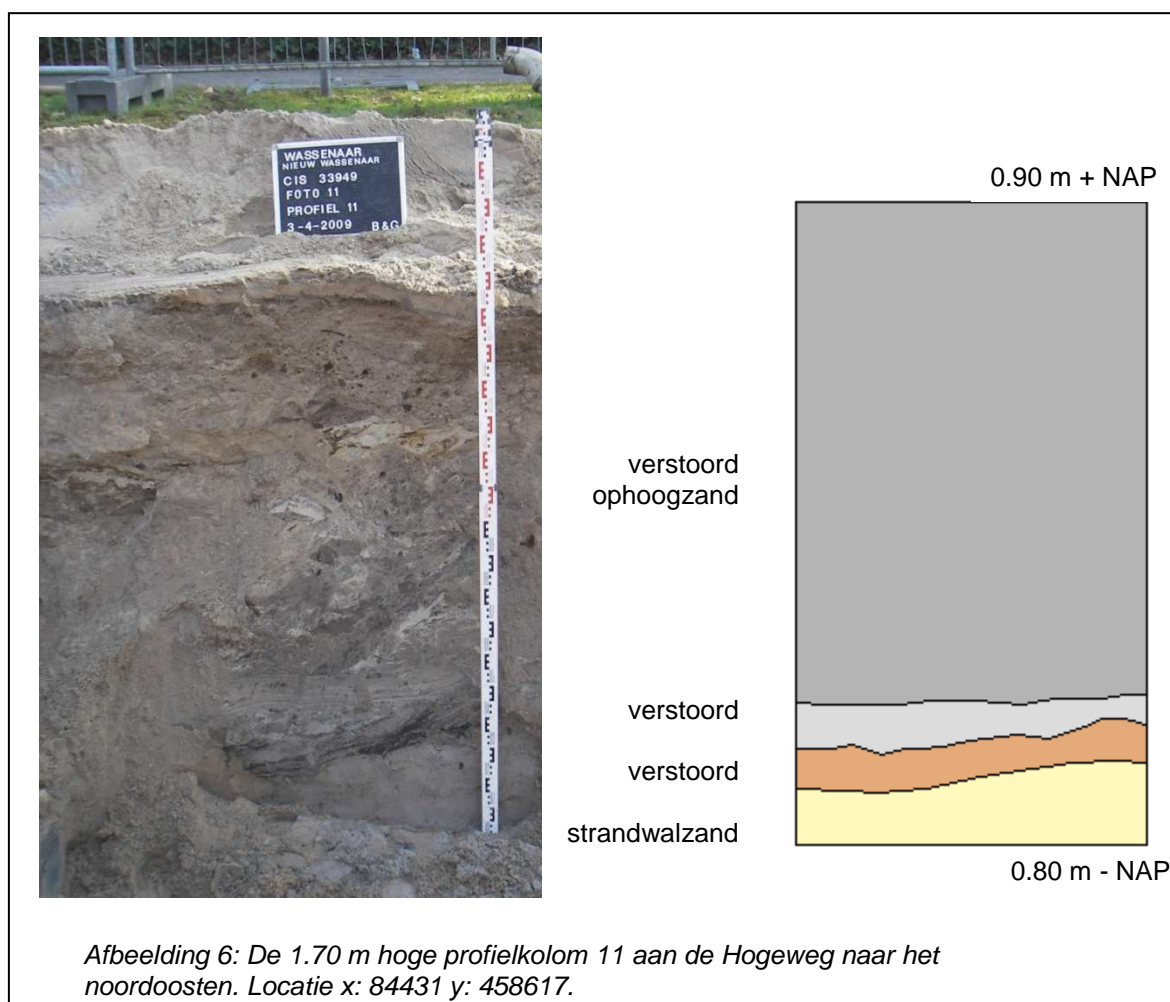
De resultaten van de begeleiding komen overeen met de verwachtingen van het booronderzoek. Er is één spoor aangetroffen (zie onder) en er zijn drie vondstnummers uitgegeven. De vondsten zijn afkomstig uit de profielen en niet uit het vlak. Dit heeft voornamelijk te maken met het feit dat het vlak dieper aangelegd is dan een (eventueel aanwezig) archeologisch niveau.

De wijk blijkt, voorafgaand aan de bouw van de huizen, te zijn opgehoogd met een lichtgeel zandpakket van circa 55 cm. Hierdoor is het oude oppervlak 'begraven'.

Geologisch gezien laat het terrein tevens een tweedeling zien. In beide zones laten sommige profielen verstoringen zien. Het gaat enerzijds om een strandwal op de locatie Groot Hoefijzerlaan - Bloemcamplaan en anderzijds om een strandvlakte naar het noordwesten, richting de Wittenburgerweg.

Strandwal

Tijdens het booronderzoek is reeds vastgesteld dat de top van de oorspronkelijke strandwal door latere verstoringen nauwelijks intact is gebleven. Ook tijdens de archeologische begeleiding is dit geconstateerd. De profielen op de 'strandwallocatie' laten allen een vrijwel gelijk beeld zien. Zo laten de profielopnames 11 en 13 bijvoorbeeld een verstoring zien tot 1,40 m onder maaiveld (afbeelding 6). De strandwal bestaat voornamelijk uit zwak siltig, matig grof lichtgrijs geel zand. De profielen van de Hogeweg en de Groot Hoefijzerlaan laten met name afgetopte strandwalafzettingen zien (K11, 12, 13, 14). Mogelijk komt dit doordat deze laan aangelegd is als oprijlaan van de vroegere hofstede. Kolomopname 14 laat een spoor zien. Het gaat vermoedelijk om een antropogene kuil met een rechte onderzijde. De kuil is circa 45 cm breed en 25 cm diep. De datering is vermoedelijk Nieuwe tijd.

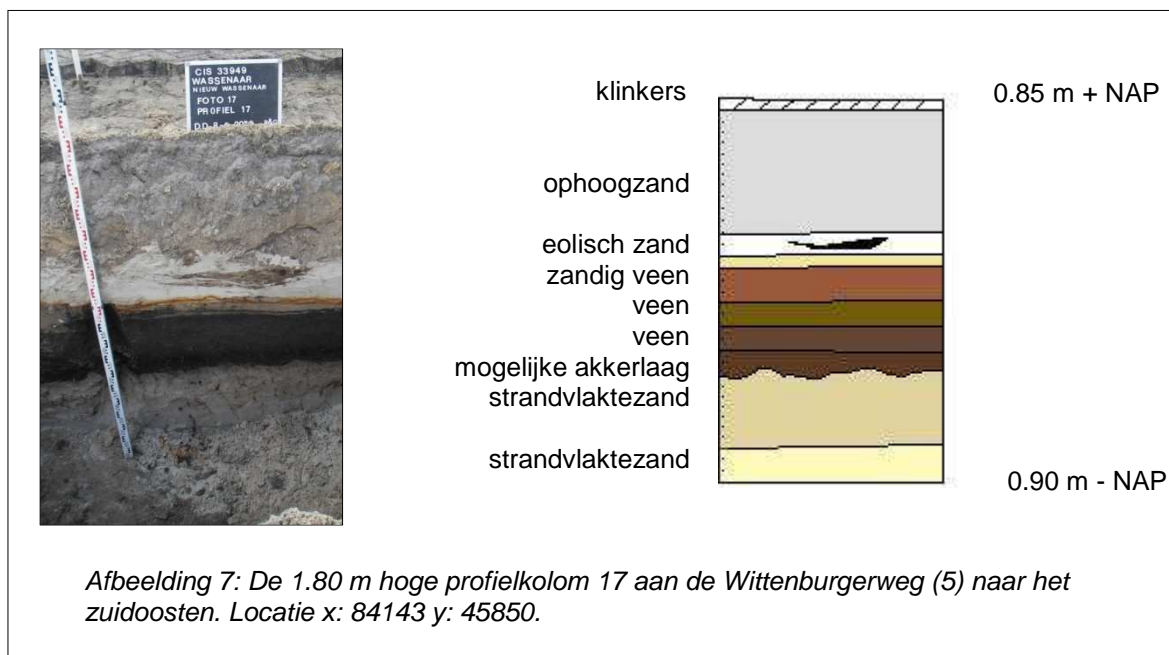
Strandvlakte

Op de locatie van de strandvlakte, in het noordwestelijke deel van het plangebied, aan de Beukenhorstlaan en de Wittenburgerweg, is veelal veen aangetroffen dat bedekt is met een zandig antropogeen ophoogdek en/of een eolisch zandpakket (K1 - K10 en K15 - K17). De profielen op de 'strandvaktelocatie' laten eveneens een vrijwel gelijk beeld zien. Profielkolom 19 laat een verstoorde bodemopbouw zien.

De veenlaag bedekt de onderliggende strandvlakte. Profiel 1 laat onder het maaiveld het ophoogzand zien en direct daaronder venig zand. Het gaat vermoedelijk om een akkerlaag of een oude bodem uit de jaren '30. In deze laag is een roodbakkend aardwerkfragment aangetroffen (vondstnummer 1).

Het gaat mogelijk om een bakpanfragment met een datering tussen de 17^e en 18^e eeuw.

In kolom 17 zijn middenin de veenlaag fosfaatvlekken aangetroffen. Mogelijk gaat het hier om sporen van een mesthoop. Aansluitend aan deze laag zijn aan de onderzijde mogelijk ploegsporen aangetroffen. Op deze locatie wordt in het voor (boor-)onderzoek eveneens gesproken over een mogelijke akkerlaag. Het profiel laat aan de onderzijde lichte menging zien van het strandvaktezand. Dit zou de oorzaak van het ploegen kunnen zijn.

Afbeelding 8: Detail van de veenlaag met aansluitend ploegsporen. In de ploegsporen zijn, op detailniveau, omgewerkte zandlensjes strandwalzand waarneembaar.

De naastgelegen profielopname laat echter een verstoord beeld zien, waarschijnlijk als gevolg van de aanleg van leidingen. Op basis van de profielen is onduidelijk welke omvang een eventueel akkercomplex heeft en waar zich één of meerdere bijbehorende boerderijen zich bevinden. Rond de (Wittenburger)weg kunnen meerdere sporen aanwezig zijn, die betrekking hebben op een agrarisch bestaan. Duidelijk is wel dat een deel van de mogelijke sporen verstoord zullen zijn geraakt in het wegtracé als gevolg van de aanleg van diverse kabels en leidingen.

In kolomopname 7 zijn sporen van de gracht van de hofstede Groot Hoefijzer aangetroffen. Op een diepte van 115 cm en 120 cm onder het maaiveld is een randfragment van een roodbakkende bloempot aangetroffen (vondstnummer 2), drie fragmenten industrieel porselein en een bodemfragment van een steengoed pot of beker (vondstnummer 3). De vondsten dateren uit de 19^e of 20^e eeuw.

4.2. Opgraving - Sporen en structuren

Dit onderzoek heeft diverse sporen opgeleverd (bijlage 5, 6). Deze sporen worden in onderstaande tekst per werkput besproken.

4.2.1. Werkput 1

Mestgoot

In het zuidwesten is een goot aangetroffen (spoor 1 en 2, afbeelding 9). Het gaat om een west-oost georiënteerde bakstenen goot, waarvan een lengte van 2,40 m opgegraven is. De breedte is ca. 60 cm en de diepte is ca. 28 cm. Aan de westzijde verdwijnt de goot in de putwand, terwijl de oostzijde bij de putwand eindigt. Aan deze zijde is waargenomen dat de goot door verstoring niet verder in

zuidoostelijke richting aanwezig is. Dit heeft vermoedelijk te maken met de aanleg van het riool in het midden van de weg.

De bodem van de goot is opgebouwd uit een rij plavuizen. Deze plavuizen zijn roodbakkend en hebben een afmeting van 22x22x3,5 cm. De plavuizen zijn ongeglazuurd. De twee zijden van de goot bestaat uit bakstenen en wel uit vijf baksteenlagen in staand verband met rode bakstenen (afmeting: 18x9x4 cm en 20x8x4 cm), die met mortel gevoegd zijn. Aan de noordelijke binnenzijde van de goot zijn enkele gemetselde, gele bakstenen (afmeting: 15,5x6,5x3,5 cm) tegen de zijkant geplaatst. Het gaat om zogenoemde ijsselsteentjes. Opvallend is dat dit niet voor de gehele goot geldt. Een aantal ijsselstenen ontbreekt in de binnenzijde van het zuidelijke deel.

De binnenzijde van de goot bestaat uit deels rechtopstaande, deels schuin geplaatste dikke, zwarte halve plavuizen. De schuin geplaatste plavuizen hebben in doorsnede een V-vorm. De breedte van de plavuizen is 22,5 cm, de gemeten halve lengte 10,5 cm en de dikte 4 cm. De plavuizen vertonen sporen van cement, maar deze zijn secundair van aard. De zwarte kleur van de plavuizen doet vermoeden dat dit ontstaan is door beroeting en dat de plavuizen in eerste instantie gebruikt zijn bij een haardplaats, keuken of iets degelijks.

Op één plek zijn rode plavuizen aangetroffen die de goot afdekken. Het gaat om rode, ongeglazuurde plavuizen met een licht ruwe oppervlakte (28x28x5cm). Vermoedelijk is de gehele goot afgedekt geweest met een rij van dergelijke plavuizen. De bovenzijde van de goot bevindt zich vrijwel direct onder het maaiveld.

Binnen de goot zijn geen vondsten of vullingen aangetroffen.

De bodem van plavuizen zorgde voor een goede afvoer en de met mortel gevoegde bakstenen zorgden ervoor dat de goot waterdicht was. Het verval in westelijke richting is 4 cm. Het gebruik van gebroken plavuizen met cementresten, het inconsequente gebruik van gele ijsselsteentjes en de afwezigheid van geglazuurde plavuizen zijn kenmerkend voor een structuur, die niet met een woonfunctie gerelateerd wordt en minder 'in het zicht is'. Vermoedelijk betreft het hier een mestgoot. Op basis van het formaat en type bakstenen en plavuizen is de mestgoot te dateren in de 17de of 18de eeuw. Mestgoten vormen een onderdeel van één, of meerdere stallen, die op de locatie gestaan moet hebben. De exacte ligging hiervan is niet aan de hand van de goot alleen vast te stellen.

Afbeelding 9: De mestgoot.

Afvalkuil

Direct naast de mestgoot, aan de noordzijde bevond zich een afvalkuil (spoor 3). Het gaat om een ovaalvormige kuil met een beperkte diepte van 10 cm. De vulling was grijsgekleurd en grofzandig en bevatte vondstmateriaal (vondstnummer 18 - 21). Het gaat om roodbakkerd aardewerk, glas, botfragmenten en baksteenfragmenten uit de 17de en 18de eeuw. Onder dit materiaal bevindt zich een oorfragment met dubbelgeglazuurd loodglazuur, een bodemfragment van een groengekleurde wijnfles, twee kaakfragmenten van een middelgroot zoogdier en halve rode en gele bakstenen (resp. ?x8,5x4cm en ?x7x3,5cm, ijsselsteen). De bakstenen vertonen sporen van cement.

Afvalput

Spoornummers 9 en 10 vormen mogelijk een onderdeel van een afvalput. Van de daadwerkelijke put is weinig overgebleven. Spoornummer 9 betreft een enkellaags bakstenenrij van oranje en rode bakstenen (resp. 19x9,5x4,5 cm en 18,5x8x4 cm). De bakstenen zijn gemetseld. De baksteenrij leek buiten de put door te lopen. In totaal is een baksteenrij met zeven bakstenen waargenomen. De rij had een kromming, die om spoor 10 leek te liggen. Deze kromming is ontstaan door het (opzettelijk) gebruiken van twee ongelijke, kapotte bakstenen in de baksteenrij. Dit aspect en het feit dat spoor 10, een kuil met overvloedig vondstmateriaal, zo nabij de bakstenen is gelegen doet vermoeden dat beide sporen met elkaar in verband staan en dat spoor 9 een restant is van een vermoedelijk ronde, bakstenen put.

Spoor 10 betreft een grote, ronde kuil met een vulling van lichtbruin matig fijn zand. De vulling is circa 20 cm dik. In de vulling bevond zich divers materiaal (vondstnummer 6-8, 26-29). Het materiaal bestaat uit meerdere fragmenten dierlijk bot, steengoed, roodbakkerd aardewerk, witbakkerd aardewerk, majolica, faience, porselein, glas en fragmenten dakpan en baksteen. Van de fragmenten baksteen is een breedte kunnen meten, 12 cm en twee verschillende diktes, 3,5 cm en 4,5 cm.

Kadaverkuil

Spoornummer 14 betreft een vierkante kuil van 1,25 x 1,25 m (afbeelding 10). De kuil heeft twee vullingen, een grijs zandige vulling (vulling 1) en daaronder een donkerbruin mestachtige vulling (vulling 2). Naast keramisch bouw materiaal (vondstnummer 31 en 34) en aardewerk (vondstnummer 32 en 33), is met name dierlijk bot aangetroffen (vondstnummer 30 en 35). Het gaat om een half skelet van een rund en een half skelet van een rund of paard. Op basis van het aardewerk is de kadaverkuil te dateren in de 17de eeuw.

Afbeelding 10: Het oostdeel van werkput 1 met op de voorgrond de kadaverkuil.

diepte van circa 12 cm. In de vulling bevindt zich een grijsgekleurde zandlaag. Van het laatste spoor is in de coupe helemaal niets waar te nemen. Door de verschillende coupevormen is uit te sluiten dat de sporen van de resten van houten poeren zijn.

Spoornummer 7 betreft een veenbrok met een rechthoekige vorm.

Spoornummer 8 betreft een rij van vier orangerode bakstenen, die naast elkaar liggen. Het gaat om een 'losse' rij, welke zich ex-situ bevindt. Tussen de bakstenen bevindt zich geen cement. De afmeting van deze bakstenen is 15x8x4 cm. Van welke structuur de bakstenen exact afkomstig is, is onbekend.

Spoornummers 11-13 zijn natuurlijke houtwortels.

Spoornummer 15 betreft een recente verstoring met baksteen er in.

Overige sporen

Spoornummer 4 is een tamelijk grote kuil in het zuidwesten van werkput 1. Het gaat om een kuil met een ovale vorm en een diepte van 50 cm. De vulling is tamelijk venig en heeft een enkele grijsgekleurde zandlaag. De vulling bevat geen insluitsels. De functie van de kuil is onduidelijk.

Spoornummer 5 betreft een kleine, ronde kuil met een donkerbruine zandige vulling. In de vulling zijn geen insluitsels aangetroffen.

Spoornummer 6 betreft een kuil met vier kleine sporen. De kuil heeft een rechthoekige vorm. De vulling bestaat uit grijs zand zonder insluitsels. De vier sporen zijn allen verschillend van elkaar. Eén spoor bestaat uit hout. Het gaat om een ronde paal met een diameter van circa 15 cm en een diepte van 20 cm. De onderzijde van de paal is recht. Een ander spoor is doorworteld. Een derde spoor is onregelmatig van vorm. Het gaat om een houtig-venige vulling met een breedte van 13 cm en een

4.2.2. Werkput 2

Plavuizen vloer

Spoornummer 20 omvat een rechthoekige vloer en omliggende fundering met iets opgaand muurwerk (afbeelding 11). Er is geen insteek aangetroffen. De ruimte was gevuld met puin en zand. Er is één scherf gevonden (hoofdstuk 4.3.2).

De vloer had een breedte van 2,40 m (binnenzijde) en een lengte van meer dan 1,70 m. Het einde aan de noordelijke grens is niet aangetroffen. Deze bevindt zich hoogstwaarschijnlijk onder het trottoir. De plavuizen hebben een afmeting van 23x23x4 cm en zijn roodgebakken. De bovenzijde bevat loodglazuur. Op enkele tegels zijn sporen van koperoxide aangetroffen. Onder de plavuizen is een harde cementlaag aanwezig.

Om de plavuizen bevond zich aan drie zijden muurwerk. Het betrof een enkelsteens muur in staand verband, die drie tot vier baksteenlagen boven de plavuizen uitstak. De muur bestond uit acht lagen gemetselde, rode bakstenen (19,5x10x6cm). Aan de drie zijden is de muur gefundeerd op vier baksteenlagen met dito vertandingen naar onder toe.

Afbeelding 11: De (kelder)vloer, spoornummer 20.

Het geheel vormde een plavuizen vloer, waarvan de lengte niet exact bekend is. De vloer kan een onderdeel zijn geweest van een kleine kelder. Door de stevige cementlaag lijkt het er op dat de kelder water- of vloeistofdicht moest zijn. Dit kan er op duiden dat de ruimte een functie van waterkelder gehad heeft. Een mogelijke andere functie is die van opslag van goederen of etenswaren voor mens of dier. In laatstgenoemde geval kan het om een bostelput gaan. Bostel is afgewerkte mout van bierbrouwerijen dat diende als veevoer. In combinatie met de mestgoot van werkput 1 is dit een aannemelijke functiemogelijkheid.

Door de afwezigheid van significant vondstmateriaal kan de vloer alleen gedateerd worden op basis van de baksteensoort en -afmeting en dat van de plavuizen. De datering is vermoedelijk 18de eeuw.

Laatmiddeleeuwse(?) poer

In het uiterst noordoostelijke deel van werkput 2 is een bakstenen poer aangetroffen (afbeelding 12). Het gaat om een rechthoekige structuur van 70 x 50 cm, welke uit drie baksteenlagen bestond. Het geheel was op 'schoon' grijs zand gefundeerd. De bakstenen, waaronder enkele halve, bestonden uit verschillende kleuren en formaten en waren niet gemetseld. De oranje bakstenen hadden een afmeting van 25x12x5 cm en de gele bakstenen hadden een afmeting van 23x10x5 cm, de rode bakstenen hadden een afmeting van 22x10x5cm. De bakstenen waren tamelijk fors en het baksel was redelijk zacht.

Poeren werden gebruikt als fundering van gebouwen. De aangetroffen poer zal niet een op zichzelf staand element zijn. Veelal werden twee of meer poeren per gebouw gebruikt. Waar in dit geval de andere poer of poeren zich bevinden, is onduidelijk. De datering van de bakstenen ligt mogelijk in de Late-Middeleeuwen of 16de eeuw. Dit is ten tijde van de boerderij Groot Hoefijzer betreft.

Het is echter onduidelijk of de poer ook uit deze tijd stamt. Mogelijk zijn de bakstenen hergebruikt en dateert de poer uit de 17^e of 18^e eeuw. De afwezigheid van kleine bakstenen en cement, alsook het gebruik van halve bakstenen kan te maken hebben met het feit dat baksteen ten tijde van de bouw van de poer niet eenvoudig voor handen was en dus (relatief) duur was. Dit hoeft echter niet. Het gebruik van ouder materiaal, dat in de naaste omgeving voorhanden is, is van alle tijden.

Afbeelding 12: De bakstenen poer, spoornummer 21.

Overige sporen

Spoor 17 vervalt. Dit is namelijk geen spoor maar de natuurlijke, grijsgekleurde zandlaag, die hier aan het opgravingsvlak verschijnt.

Spoornummer 18 is een kleine, ovale kuil met een donkerbruine zandige vulling. De kuil is 8 cm dik. De onderzijde is komvormig. In de vulling is baksteen en aardewerk en bot aangetroffen (vondstnummer 22-24). De kuil is op basis van het materiaal mogelijk een kleine afvalkuil en dateert uit de Nieuwe tijd.

Spoornummer 19 is een kleine verstoring.

Spoornummer 22 is een relatief grote verstoring. In de vulling bevinden zich fragmenten gresbuis.

4.3. Vondsten

In totaal zijn 40 vondstnummers uitgegeven (bijlage 8, 9). Het betreft 230 fragmenten bot, 218 fragmenten aardewerk, 25 fragmenten glas, 24 fragmenten keramisch bouw materiaal en drie fragmenten pijp aarde. Het vondstmateriaal dateert voornamelijk uit de 17de en 18de eeuw. Een enkele vondst dateert uit het eind van de 16de eeuw en een kleine hoeveelheid dateert uit de 19de eeuw.

Op de vondsten wordt in volgende paragrafen per spoor dieper ingegaan. In de laatste paragraaf worden de vlakvondsten besproken.

4.3.1. Vondsten uit de kadaverkuil (spoor 14)

Verreweg het meeste botmateriaal is afkomstig uit de kadaverkuil (spoornummer 14). Het gaat om redelijk complete skeletten, circa 220 stuks bot, van paard en rund (vondstnummer 30 en 35). Op de botten zijn geen aantoonbare snij- of slachtsproten aangetroffen. Het skeletmateriaal lag niet gearticuleerd. Opvallend is dat de schedels ontbreken. Er zijn wel zes kiezen aangetroffen.

Naast veel botmateriaal zijn negen scherven aardewerk afkomstig uit de kadaverkuil (vondstnummer 32 en 33). Het gaat enkel om roodbakkend aardewerk. Herleide vormen zijn pannen (vetpan en bakpan), grape en kan. Het aardewerk is alleen aan de binnenzijde geglazuurd of spaarzaam geglazuurd aan de buitenzijde. Het aardewerk dateert uit de Nieuwe tijd A-B, voornamelijk 17de eeuw.

Tenslotte zijn in de kuil enkele fragmenten keramisch bouw materiaal aangetroffen (vondstnummer 31 en 34). Het gaat om een fragment van een roodbakkende plavuis met een dikte van 3,5 cm en een gele ijsselsteen met een dikte van 3,4 cm en een roze baksteen met een dikte van 4 cm.

4.3.2. Vondsten uit een afvalkuil (spoor 3)

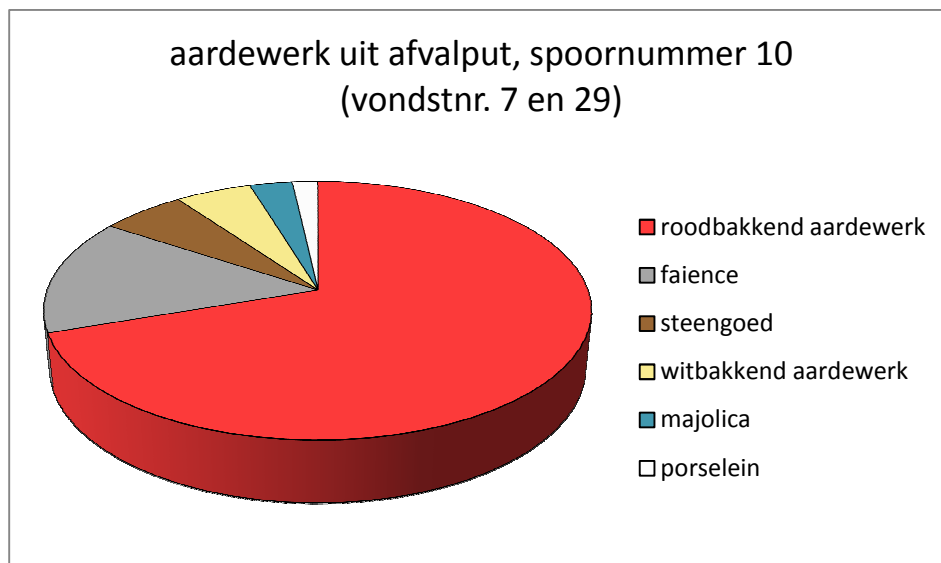
In de afvalkuil met spoornummer 3 is aardewerk, bot, glas en baksteen gevonden. Er zijn twee randfragmenten van roodbakkend aardewerk (vondstnummer 18). Het gaat vermoedelijk om scherven van een grote melkteil met horizontaal geplaatst oor. De datering is 17de tot 18de eeuw.

Wat betreft botmateriaal zijn twee kaakfragmenten afkomstig van middelgrote zoogdieren (vondstnummer 20).

Het glas betreft een donkergroen gekleurde bodemfragment van een wijnfles uit de 17de of 18de eeuw (vondstnummer 19). Tenslotte zijn in de kuil twee halve bakstenen aangetroffen. Het gaat om een geelgekleurd fragment met een breedte van 6 cm en een dikte van 3,5 cm en een roodgekleurd fragment met een dikte van 3,5 cm (vondstnummer 21).

4.3.3. Vondsten uit een afvalput (spoor 10)

Uit de afvalput met spoornummer 10 is voornamelijk keramiek (aardewerk, steengoed en porselein) afkomstig (vondstnummer 7 en 29). Het gaat om 160 aardewerk fragmenten, waarvan 120 fragmenten roodbakkend aardewerk, 25 fragmenten faience, tien fragmenten steengoed, negen fragmenten witbakkend aardewerk, vijf fragmenten majolica en drie fragmenten porselein.

Afbeelding 13: De aardewerkverdeling van afvalput, spoornummer 10.

Vrijwel al het aardewerk, met name het roodbakkend aardewerk, is vermoedelijk lokaal of regionaal vervaardigd en dateert hoofdzakelijk uit de 17de en 18de eeuw. De herkomst van het porselein is onduidelijk. Het steengoed komt uit het huidige West-Duitsland.

Gedetermineerde fragmenten van het roodbakkend aardewerk zijn; melkteil, bloempot, grape, vergiet en Nederrijns bordfragmenten met geometrische slijbversiering (negentien fragmenten).

Het faience is afkomstig van een kom en van borden. Negen fragmenten hebben aan de binnenzijde een polychrome plantversiering. Andere fragmenten hebben een paars gekleurde rand en blauwe streepversiering. Al het faience dateert uit de Nieuwe tijd B (17de en 18de eeuw).

Het steengoed is afkomstig uit Frechen en Westerwald (Duitsland). Het gaat om een wandscherf van een Frechen kruik met pantermotief, een wandscherf van Westerwald steengoed met zoutglazuur en kobaltoxide en diverse wandscherven van (mineraalwater)kruiken, waaronder oorfragmenten uit de 16de en 17de eeuw.

Het witbakkend aardewerk heeft veelal een geel geglazuurde binnenzijde. Twee fragmenten hebben daarbij een bruin geglazuurde buitenzijde met pantermotief (loodglazuur met mangaanoxide). Gedetermineerde vormtypen zijn grape en mogelijk een kleine pan.

De majolicafragmenten bestaan uit twee rand- en twee wandfragmenten van borden. Drie fragmenten hebben florale en/of streepmotieven.

Het porselein, van een kop of een kom, is van Europese makelij. Twee fragmenten hebben aan de binnenzijde figuratieve en florale versieringen. Deze dateren uit de tweede helft 19de eeuw.

Overige aangetroffen materiaalcategorieën uit de afvalput zijn bot, glas en keramisch bouw materiaal. Het botmateriaal bestaat uit twee onderkaken van een rund (vondstnummer 6).

Het glas betreft de bodem van een groengekleurde wijnfles met een relatief diepe ziel (4 cm, vondstnummer 8). Vijftien wandfragmenten met donkergroene kleur zijn eveneens afkomstig van een fles. Drie andere flesfragmenten zijn transparant wit en dateren uit de 18de of 19de eeuw. Eén fragment betreft een randfragment van een beker (vondstnummer 28). Het gaat om een fragment van transparant wit glas met gegraveerde bloemmotieven. De datering van deze scherf is 18de of 19de eeuw.

Tenslotte zijn zeven fragmenten keramisch bouw materiaal aangetroffen. Het betreft fragmenten van plavuiz, dakpan en baksteen (vondstnummer 26).

Het aardewerk en de overige vondsten duiden niet op een hoge status, maar laten een standaard beeld zien ten aanzien van de levensstandaard.

4.3.4. Vondsten uit een kuil (spoor 18)

Uit de kleine kuil met spoornummer 18 is één roodbakkende scherf afkomstig (vondstnummer 24), die uit de Nieuwe tijd B-C dateert. Overige vondsten zijn gebroken gele en roze bakstenen met onbekende afmetingen en een hielbeen van een middelgroot zoogdier.

4.3.5. Aardewerk van de plavuizen vloer (spoor 20)

Bij het leeghalen van de ruimte waar de vloer zich bevond, is één aardewerk scherf aangetroffen (vondstnummer 25). Het gaat om een roodbakkend fragment van een vergiet. De vondst kan geen datering opleveren voor de vloer, want ze maakt onderdeel uit van een latere opvulling van de ruimte. De datering van de scherf is 17de of 18de eeuw.

4.3.6. Vlakvondsten

De vondsten die tijdens de aanleg van het vlak aangetroffen zijn (vondstnummer 1-5, 9-17), betreffen vrijwel dezelfde vondstcategorieën als die uit de sporen: aardewerk, bot, glas en keramisch bouw materiaal. In het zuidwesten van werkput 1 zijn drie pijpenstelen aangetroffen (vondstnummer 1). Deze fragmenten leveren weinig informatie op.

De meest kenmerkende fragmenten worden nu vermeld. Dit zijn: een fragment van een steengoed mineraalwaterkruik (vondstnummer 3), de bodem van een licht geïriseerde, groengekleurde wijnfles (vondstnummer 4), een scherf van een Ligurisch witbakkende kom uit circa 1600 (vondstnummer 5), scherven van een steengoed kruik uit vermoedelijk Raeren of Keulen uit de eerste helft 16de eeuw en een fragment van een bakpan uit de 15^e eeuw (vondstnummer 9, bijlage 10).

5. Waardering

In dit hoofdstuk wordt de waardering van de resultaten gepresenteerd volgens de KNA, versie 3.1 (SIKB, 2005). De waardering slaat op het plangebied van de archeologische begeleiding. Voor de archeologische opgraving wordt, conform de KNA, geen waardering gegeven. Voor deze locatie geldt in principe een behoudenswaardigheid.

De waardering bestaat uit twee gedeelten; een beslissingsdiagram en een scoretabel (tabel 1). In de scoretabel worden de resultaten van het onderzoek van een gewicht voorzien. De score loopt van 1 tot 3. Een laag getal representeert een lage waarde en een hoog getal een hoge waarde.

De vindplaats die gewaardeerd moet worden, wordt beoordeeld op drie aspecten, namelijk beleving, fysieke kwaliteit en inhoudelijke kwaliteit. Deze aspecten zijn verder onderverdeeld. Voor belevingswaarde worden geen scores gegeven, alleen beschrijvingen. Belevingswaarde is namelijk meer een maatschappelijk bewustzijn dan een wetenschappelijke afweging.

Waarden	Scores	Opmerkingen
Belevingswaarde		
Schoonheid	-	wordt niet gescoord
Herinneringswaarde	-	wordt niet gescoord
Fysieke kwaliteit		
Gaafheid	2	
Conservering	2	
Inhoudelijke kwaliteit		
Zeldzaamheid	1	
Informatiewaarde	1	
Ensemblewaarde	2	
Representativiteit	2	

Tabel 1: scoretabel volgens bijlage IV van KNA 3.1

Fysieke kwaliteit

De gaafheid, oftewel de mate van (fysieke) verstering van de bodem en/of de archeologische waarden, is middelmatig (score 2). Ter hoogte van de Groot Hoefijzerlaan zijn veel verstoringen aangetroffen, vermoedelijk als gevolg van de aanleg van de voormalige oprit naar de hofstede (kolomopname 11-14). Op de locatie van de strandvlakte, ter hoogte van de Wittenburgerweg zijn deels verstoringen aangetroffen (kolomopname 19).

De conservering, oftewel de mate waarin grondsporen, anorganische en organische archeologische resten bewaard zijn gebleven, is ook middelmatig te noemen (score 2). Naast de gracht, een kuil en een oude bodem/akkerlaag zijn geen overige sporen aangetroffen. Het aangetroffen aardewerk betreft een klein fragment. De beperkte hoeveelheid van sporen en vondsten kan goed te maken hebben met een slechte conservering.

Inhoudelijke kwaliteit

De zeldzaamheid, oftewel de mate waarin een bepaald type vindplaats schaars is voor een periode of in een gebied, is laag (score 1). De gracht uit de Nieuwe tijd is niet bijzonder te noemen. De overige sporen zijn nauwelijks te waarderen op dit kenmerk.

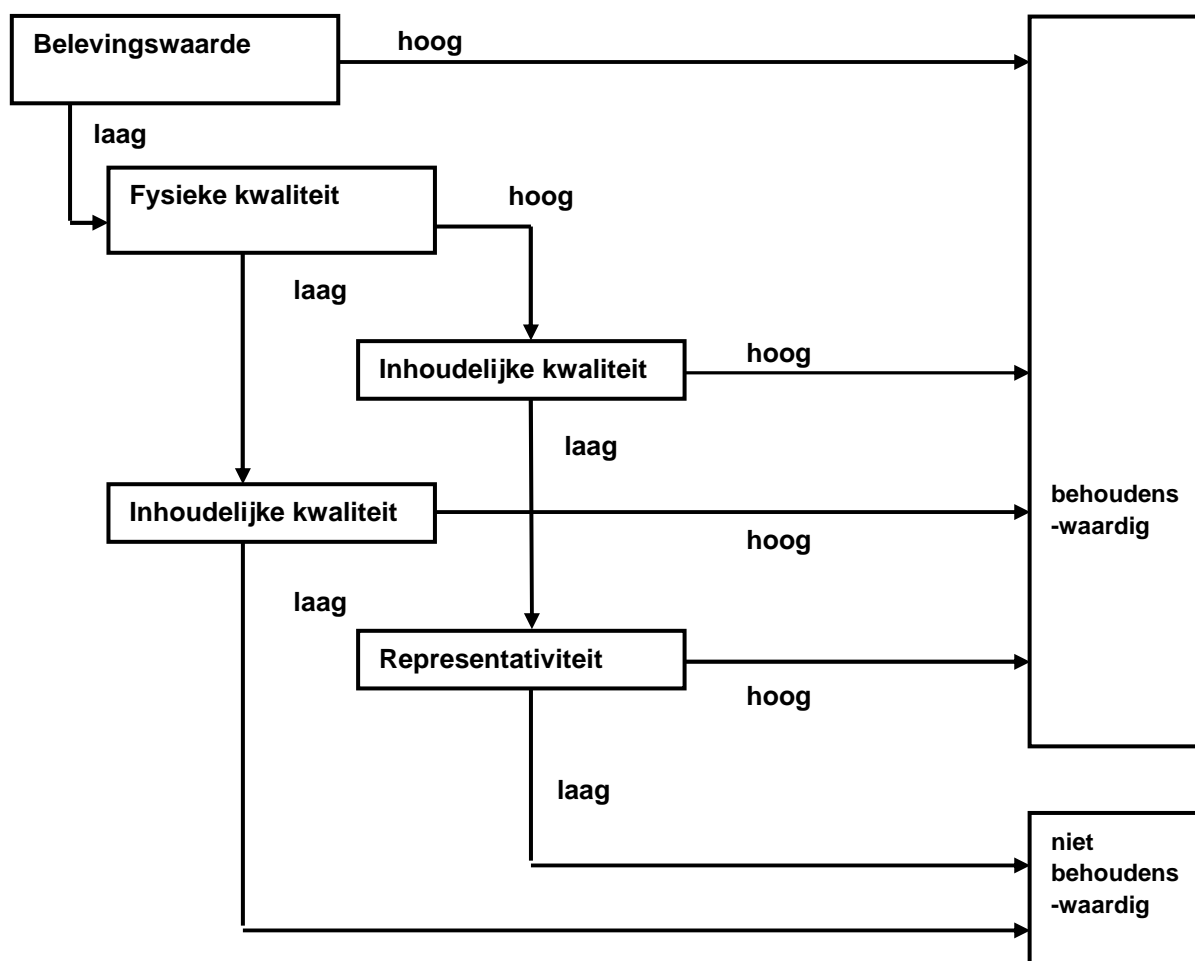
De informatiewaarde is de betekenis van een vindplaats als bron van kennis over het verleden. De informatiewaarde wordt bepaald door de mate waarin (een opgraving van) de vindplaats een bijdrage

kan leveren aan nieuwe kennisvorming over het verleden. Deze waarde scoort laag (score 1). Buiten de hofstede, levert de vindplaats geen informatie op die bijdraagt aan nieuwe kennisvorming. De ensemblewaarde is de meerwaarde die aan een vindplaats wordt toegekend op grond van de mate waarin sprake is van een landschappelijke en/of archeologische context. Deze waarde is middelmatig (score 2). De overgang van een strandwal naar een strandvlakte geldt van oudsher als aantrekkelijke vestigingsplaats. Ook later, vanaf de 16^e en 17^e eeuw, werd het gebied bewoond, maar dan door de gegoede burgerij en adel. Het terrein maakte deel uit van de landgoederenzone, welke naast elkaar liggend parklandschappen vormden. Voor met name laatstgenoemde aspect geldt een ensemblewaarde, omdat hiervan sporen en een gracht teruggevonden zijn.

De representativiteit is de mate waarin een bepaald type vindplaats typerend is voor een periode dan wel een gebied. Deze waarde hangt enigszins samen met de ensemblewaarde. De hofstede representeert voor een deel de landgoederen in het gebied, maar door de beperkte sporen en vondsten hiervan in het plangebied, scoort deze waarde niet hoger dan middelmatig (score 2).

Om met de scores te bepalen of de archeologische resten volgens de normen van de KNA (versie 3.1) behoudenswaardig zijn, worden de scores vervolgens overgebracht naar deel twee, de beslissingstabel. In het beslissingdiagram wordt op basis van de scores in de tabel bepaald of het object behoudenswaardig is.

De behoudenswaardigheid van de vindplaats is het leidende criterium voor het bepalen van de noodzaak voor vervolgonderzoek.

Beslissingdiagram volgens bijlage IV van de KNA.

De fysieke waarde scoort een 4. Dit is minder dan 5 en is dus de vindplaats voor wat dit aspect betreft niet behoudenswaardig. De inhoudelijke waarde scoort een 6. Dit is minder dan 7 hetgeen betekent dat de vindplaats ook op dit aspect niet behoudenswaardig.

Uit de tabel en het beslissingsdiagram blijkt dus, dat de vindplaats een lage archeologische waarde bezit. De aangetoonde archeologische resten zijn niet behoudenswaardig.

6. Conclusie

In opdracht van gemeente Wassenaar heeft archeologisch onderzoeksbureau Becker & Van de Graaf bv van 27 tot en met 29 april 2009 een Definitief Archeologisch Onderzoek (DAO) uitgevoerd aan de Bloemcamplaan in Wassenaar en een archeologische begeleiding in maart tot juni 2009 in de bijbehorende wijk Nieuw Wassenaar. Aanleiding hiervoor was de aanleg van een drainagesysteem in de wijk Nieuw Wassenaar voor de afvoer van het grondwater.

De begeleiding van de aanleg van de drainage in Nieuw Wassenaar heeft met name een geologisch inzicht opgeleverd. De strandwal is grotendeels afgetopt en laat verstoorde bodemprofielen zien. De archeologische indicatoren beperken zich tot een vondst uit een oude bodem/akkerlaag, een gracht met een enkele vondst en een weinig betekenisvolle kuil van antropogene aard.

Het Definitief Onderzoek heeft daarentegen, ondanks de beperkte hoeveelheid opgegraven vierkante meters en verstoringen als gevolg van de aanleg van kabels en leidingen, veel informatie opgeleverd. De oudste sporen gaan mogelijk terug tot de 16de eeuw.

6.1. Beantwoording van de onderzoeksvragen ten aanzien van de opgraving (DO)

- Is er sprake van archeologische resten in het plangebied?

Ja, in het plangebied zijn inderdaad archeologische resten aangetroffen.

- Zijn er restanten aangetroffen, die toegeschreven kunnen worden aan een landgoed of een boerderij uit de Nieuwe tijd?

De aangetroffen restanten zijn overblijfselen van de hofstede Groot Hoefijzer uit de Nieuwe tijd. Dit is de voorloper van kasteel Wittenberg.

- Wat is de fasering van de vindplaats(-en)?

In het plangebied zijn sporen teruggevonden uit grofweg twee perioden: de 16^e eeuw en de 17^e tot 18^e eeuw. De resten van de 16^e eeuw betreffen grote bakstenen, die een poer vormen. Mogelijk is dit funderingselement gebruikt of herbruikt voor de hofstede uit de 17^e - 18^e eeuw. Hoewel de bakstenen uit de 16de eeuw dateren is een exacte datering voor het gebruik niet mogelijk. Van een fasering op basis van deze vondsten kan hierdoor geen sprake zijn.

- Wat is de datering van de archeologische vondsten en tot welke vondsttypen of vondstcategorieën behoren zij?

De 230 fragmenten bot, 218 fragmenten aardewerk, 25 fragmenten glas, 24 fragmenten keramisch bouwmetaal en drie fragmenten pijpaaarde dateren voornamelijk uit de 17de en 18de eeuw. Een enkel fragment steengoed en keramisch bouwmetaal, de bakstenen van de poer, dateren waarschijnlijk uit de Late-Middeleeuwen of 16^e eeuw. Enkele aangetroffen fragmenten Europees porselein dateren uit de 19^e eeuw.

- Uit welke periode dateren de eventuele sporen?

Op basis van het vondstmateriaal dateren de sporen voornamelijk uit de 17^e en 18^e eeuw. De bakstenen poer dateert mogelijk uit de Late-Middeleeuwen tot 16^e eeuw.

- Wat is de relatie van de resten met de omgeving?

De restanten zijn aangetroffen in een gebied dat met name in de 17^e eeuw behoort tot een landgoederenzone. De restanten vormden een hofstede dat als typisch voor dit gebied gekenmerkt kan worden. De Groot Hoefijzerlaan vormde de oprit voor de hofstede. Ook aan het eind van de 19^e en begin van de 20^e eeuw gold dit gebied als landgoederenzone en werd de hofstede 500 m naar het

zuidoosten 'verplaatst'. Wel heeft een functieverandering plaatsgevonden van een agrarische functie naar een luxe woonverblijf.

- Wanneer zijn de archeologische sites als woonplaats in onbruik geraakt?

Met name op basis van kaartenonderzoek is aangetoond dat in de eerste kwart van de 20^e eeuw de panden van het Groot Hoefijzer geleidelijk aan gesloopt werden. Met de sloop is de locatie definitief in onbruik geraakt.

- Wat is de landschappelijke context van de aangetroffen archeologische resten?

De resten van de hofstede zijn gelegen op de van nature hoger gelegen zuidwest-noordoost georiënteerde strandwal. Op de strandwal vanuit het zuidwesten was de oprit of toegangsweg naar de hofstede. De locatie was vooral in eerste instantie door de hogere ligging interessant voor bewoning en voor agrarische activiteiten. Ook de gradiëntlocaties tussen droge en natte landschappen (de strandvlakte) vormden een geschikte locatie vanwege de nabijheid van water en het gebruik van de verschillende gronden voor de landbouw. Vanaf de 16^e eeuw werden deze gebieden gebruikt voor de aanleg van landhuizen, vaak als zomerverblijven van gegoede burgerij en adel uit de stad. Vanaf dit moment wordt ook de boerderij Groot Hoefijzer een hofstede.

- Zijn de restanten verstoord en wanneer is dat gebeurd?

Een deel van de aangetroffen restanten is verstoord. De meeste verstoringen zijn veroorzaakt door de aanleg van nutsvoorzieningen van de woonwijk. De aanwezigheid van diverse kabels en leidingen dwars door de werkputten bemoeilijkten tevens het onderzoek.

Verwacht mag worden dat door de aanleg van het riool veel restanten verloren zijn gegaan. Deze verwachting geldt zeker voor het middendeel tussen de twee werkputten. Hier bevinden zich twee waterputten (vuilwater- en hemelwaterput).

In het vlak zijn ook recente verstoringen aangetroffen. Vermoedelijk geldt voor alle verstoringen dat deze veroorzaakt zijn bij de aanleg van de wijk in de jaren '30 van de vorige eeuw.

- Welke activiteiten hebben hier plaatsgevonden?

De aangetroffen sporen duiden op met name een agrarische functie. De belangrijkste indicatoren hiervoor zijn de kadaverkuil en de mestgoot. Ook de afwezigheid van luxe aardewerk of voorwerpen van andere materialen doet denken aan een bestaan dat is gericht op landbouw en/of veeteelt.

6.2. Beantwoording van de onderzoeksvragen ten aanzien van de begeleiding (AB)

- Is er sprake van één of meer behoudenswaardige vindplaatsen?

Nee. De begeleiding heeft te weinig archeologische waarden vastgesteld om van een behoudenswaardige locatie te spreken.

- Wat is de aard, omvang, kwaliteit en verloop van de archeologische sporen en sporenclusters?

De begeleiding heeft een kuil en een deel van de gracht opgeleverd, die behoort tot de hofstede Groot Hoefijzer. De kuil is aangetroffen in kolomopname 14. De exacte aard en datering is onduidelijk.

- Wat is de conservering en gaafheid van de vindplaats(-en)?

Het plangebied heeft een middelmatige conservering en gaafheid. Dit heeft met name te maken met de verstoringen die zijn aangetroffen ter hoogte van de Groot Hoefijzerlaan. Hier is sprake van een afgetopte strandwal.

- Wat is de fasering van de vindplaats(-en)?

In het plangebied zijn feitelijk sporen aangetroffen van één fase.

- Wat is de datering van de archeologische vondsten en tot welke vondsttypen of vondstcategorieën behoren zij?

In totaal zijn zes aardewerkfragmenten aangetroffen. Vijf fragmenten uit de gracht (vondstnummer 2 en 3, kolomopname 7) en één fragment uit een begraven bodem van de jaren '30 (vondstnummer 1, kolomopname 1). De grachtvondsten betreffen een randfragment van een bloempot van roodbakkend aardewerk (vondstnummer 2), drie fragmenten industrieel porselein en een bodemfragment van een steengoed pot of beker (vondstnummer 3). De vondsten dateren uit de 19^e of 20^e eeuw.

Uit de begraven bodem is een roodbakkend aardewerkfragment aangetroffen (vondstnummer 1). Het gaat mogelijk om een bakpanfragment met een datering tussen de 17^e en 18^e eeuw.

- Uit welke periode dateren de eventuele sporen?

De aangetroffen gracht is niet ouder dan de 18^e eeuw. Vermoedelijk dateert de gracht uit de tijd dat de boerderij verfraaid werd tot een hofstede in 1784. De datering van de antropogene kuil in kolomopname 14 ligt vermoedelijk in de Nieuwe tijd.

- Wat is de relatie van de resten met de omgeving?

De antropogene kuil kan niet voldoende gewaardeerd worden om een relatie met de omgeving vast te stellen. Van de gracht daarentegen is bekend dat deze een directe relatie heeft met de hofstede Groot Hoefijzer. Op historisch kaartmateriaal is waarneembaar dat deze gracht in een rechthoekige vorm geheel rond de hofstede gelegen heeft.

- Wanneer zijn de archeologische sites als woonplaats in onbruik geraakt?

Bij de begeleiding is geen concrete woonplaats aangetroffen. De gracht is, zoals op kaartmateriaal te zien is, tussen 1924 en 1934 gedempt

- Wat is de landschappelijke context van de aangetroffen archeologische resten?

Zie het antwoord op dezelfde vraag van paragraaf 6.1.

Subrecente bodem

- Wat is de diepteligging, de dikte en de opbouw van deze bodem?

De subrecente bodem uit de jaren '30 bevindt zich op een diepte variërend van 40 cm tot 55cm onder het maaiveld. De dikte varieert van 10 tot 25 cm. De laag bestaat uit humeus, matig siltig en grof zand.

- Komen er antropogene resten voor in deze bodem?

Ja. In de laag zijn baksteenresten aangetroffen en in kolomopname 1 een aardewerkscherf.

- Is het mogelijk deze bodem en/of deze sporen te dateren?

De bodem ligt direct onder 'schoon' ophoogzand dat gestort is bij de aanleg van de woonwijk in de jaren '30. De bodem dateert daarmee uit deze periode of nog eerder.

Premiddeleeuwse laag

Tijdens het onderzoek is geen premiddeleeuwse laag aangetroffen. Zodoende kunnen de vragen hierover (zie inleiding) niet beantwoord worden.

7. Aanbevelingen

Het onderzoeksterrein viel in twee delen uiteen, namelijk: 1) Drainagesleuven, begeleiding, 2) Locatie Bloemcamplaan 66-74, opgraving.

Op grond van de waardering van de archeologische resten van de begeleiding wordt, conform KNA 3.1 (specificatie VS 06, schema bijlage 4), geadviseerd om het onderzoeksgebied niet verder te onderzoeken (fase 2), c.q. te beschermen op grond van de Wet op de Archeologische Monumentenzorg. De diverse waarden in de scoretabel scoren onvoldoende om te kunnen spreken over een behoudenswaardigheid. Zowel de fysieke als de inhoudelijke kwaliteit is hiervoor te laag. Uitzondering hierop vormt het terreindeel van de opgraving.

De archeologische opgraving heeft veel archeologische waarden opgeleverd. Indien in de toekomst bodemverstorende werkzaamheden plaats zullen vinden op de locatie van de voormalige hofstede ter hoogte van Bloemcamplaan 66 - 74 wordt, buiten het reeds opgegraven deel, voor dit terrein geadviseerd archeologisch onderzoek te laten verrichten.

NB. Bovenstaand advies dient gecontroleerd en beoordeeld te worden door de bevoegde overheid, in dit geval de gemeente. Deze zal vervolgens een besluit nemen inzake de te volgen procedure. Becker & Van de Graaf bv wil meegeven dat voordat dit besluit genomen is, er niet begonnen kan worden met bodemverstorende activiteiten of activiteiten die voorbereiden op bodemverstoringen.

7.1. Betrouwbaarheid

Het uitgevoerde onderzoek is op zorgvuldige wijze verricht volgens de algemeen gebruikelijke inzichten en methoden. Het archeologisch onderzoek is erop gericht om de kans op het aantreffen dan wel vernietigen van archeologische waarden bij bouwwerkzaamheden in het plangebied te verkleinen. Aangezien het onderzoek is uitgevoerd door middel van een steekproef kan echter, op basis van de onderzoeksresultaten, de aan- of afwezigheid van eventuele archeologische waarden niet gegarandeerd worden. Indien archeologische waarden worden aangetroffen dienen deze conform de Monumentenwet 1988, artikel 53, bij het Rijk gemeld te worden.

Literatuur en kaarten

Barends, S./ H.G. Baas/ M.J. de Harde/ J. Renes/ T. Stol/ J.C. van Triest/ R.J. de Vries/ F.J. van Woudenberg, 2005⁹ (1986): *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering*, Utrecht.

Besier, J.A., 1840-1861: Topografische en militaire kaart van Nederland (veldminuten), schaal 1:25.000, (<http://watwaswaar.nl>).

Centraal College van Deskundigen, 2006: *Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie*, versie 3.1, Gouda.

College voor de Archeologische Kwaliteit, 2005: *Archeologische standaard boorbeschrijving*, Archeologie Leidraad 3, Gouda.

Engel, H.W.D. van den, 2009: *Archeologisch Bureauonderzoek, Project Drainage Nieuw-Wassenaar, Gemeente Wassenaar*. Noordwijk.

Huisman, J.J., 2008: *Plan van aanpak. Drainage Nieuw Wassenaar in Wassenaar, gemeente Wassenaar*, Katwijk (Intern rapport, Becker & Van de Graaf).

Klaveren, H.W. en B.A. Corver 2009a: *Drainage Nieuw Wassenaar te Wassenaar*, Programma van Eisen ten behoeve van een archeologische opgraving, Noordwijk.

Klaveren, H.W. en B.A. Corver 2009b: *Drainage Nieuw Wassenaar te Wassenaar*, Programma van Eisen ten behoeve van een archeologisch onderzoek met beperkingen (archeologische begeleiding), Noordwijk.

Mulder, E.F.J. de/ M.C. Geluk/ I.L. Ritsema/ W.E. Westerhoff/ T.E. Wong, 2003: *De ondergrond van Nederland*, Groningen/Houten.

Uitgeverij Nieuwland, 2005: *Grote Historische topografische Atlas, ± 1905, Zuid-Holland*, schaal 1:25.000, kaartnummer 440, Tilburg.

Wilbers, A.W.E., 2009: *Inventariserend Veldonderzoek Nieuw Wassenaar, gemeente Wassenaar*, Becker & Van de Graaf rapport, Noordwijk.

Kaarten:

ANWB, 2005: *ANWB Topografische Atlas Zuid-Holland 1:25000*, Den Haag.

Schuurman, J., 1850: *Topografische militaire kaart (veldminuut)*, Nationaal Archief, Voorburg.

Topografische militaire kaarten (Bonneblad), 1896 - 1934: 's *Gravenhage*, kaartnummer 440, Kadaster.

Watwaswaar.nl: *Minuutplan 1811-1832, Wassenaar*, Zuid-Holland, sectie F, blad 04, (<http://watwaswaar.nl>).

Lijst van afkortingen en begrippen

Afkortingen

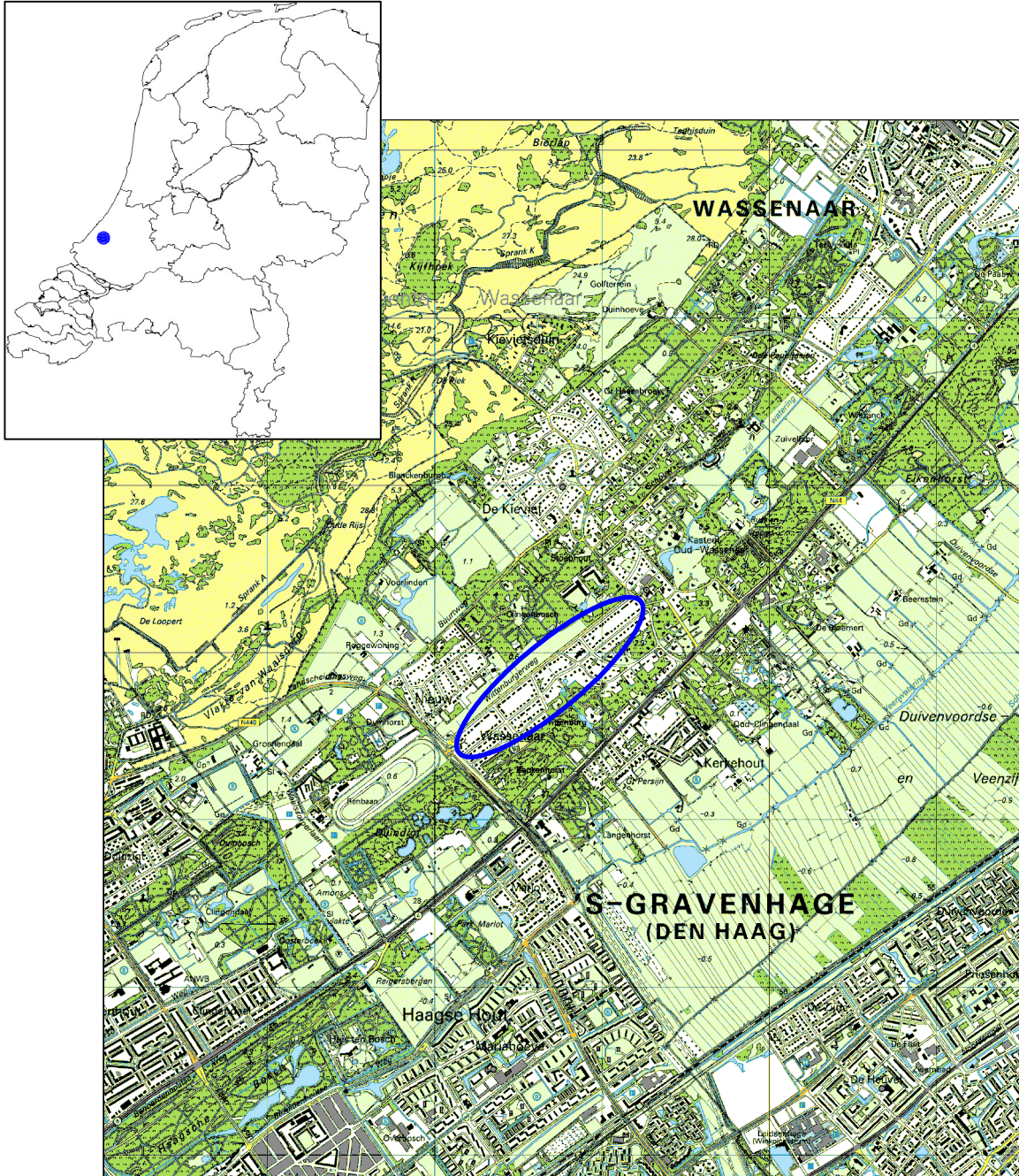
Archis	Archeologisch Informatie Systeem
AMK	Archeologische Monumenten Kaart
CHW/CHS	Cultuurhistorische Waardenkaart/ Hoofdstructuur
GPS	<i>Global Positioning System</i>
IKAW	Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
mv	maaiveld (het landoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdams Peil
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RCE	Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed

Verklarende woordenlijst

antropogeen	door menselijke activiteit veroorzaakt of gemaakt
artefact	door de mens vervaardigd voorwerp
Edelmanboor	een handboor voor bodemonderzoek
eerdgrond	grond met een humushoudende minerale bovengrond van meer dan 50 cm, ontstaan door invloed van de mens, vaak gaat het om een esdek
esdek	dikke humeuze laag ontstaan door eeuwenlange bemesting; beschermt de oorspronkelijke bodem tegen ploegen en andere verstoringen
horizont	kenmerkende laag binnen de bodemvorming
humeus	organische stoffen bevattend; bestaande uit resten van planten en dieren in de bodem
leem	samenstelling van meer dan 50% silt, minder dan 50% zand en minder dan 25% klei
podzol	goed ontwikkelde bodem in gebieden met veel neerslag
silt	zeer fijn sediment met grootte 0,002-0,063 mm
slak	steenachtig afval van metaal- of aardewerkproductie
vaaggrond	grond zonder duidelijke tekenen van bodemvorming
zavel	grondsoort die tussen 8 en 25% klei (deeltjes kleiner dan 0,002 mm) bevat

Bijlage 1: Topografische kaart

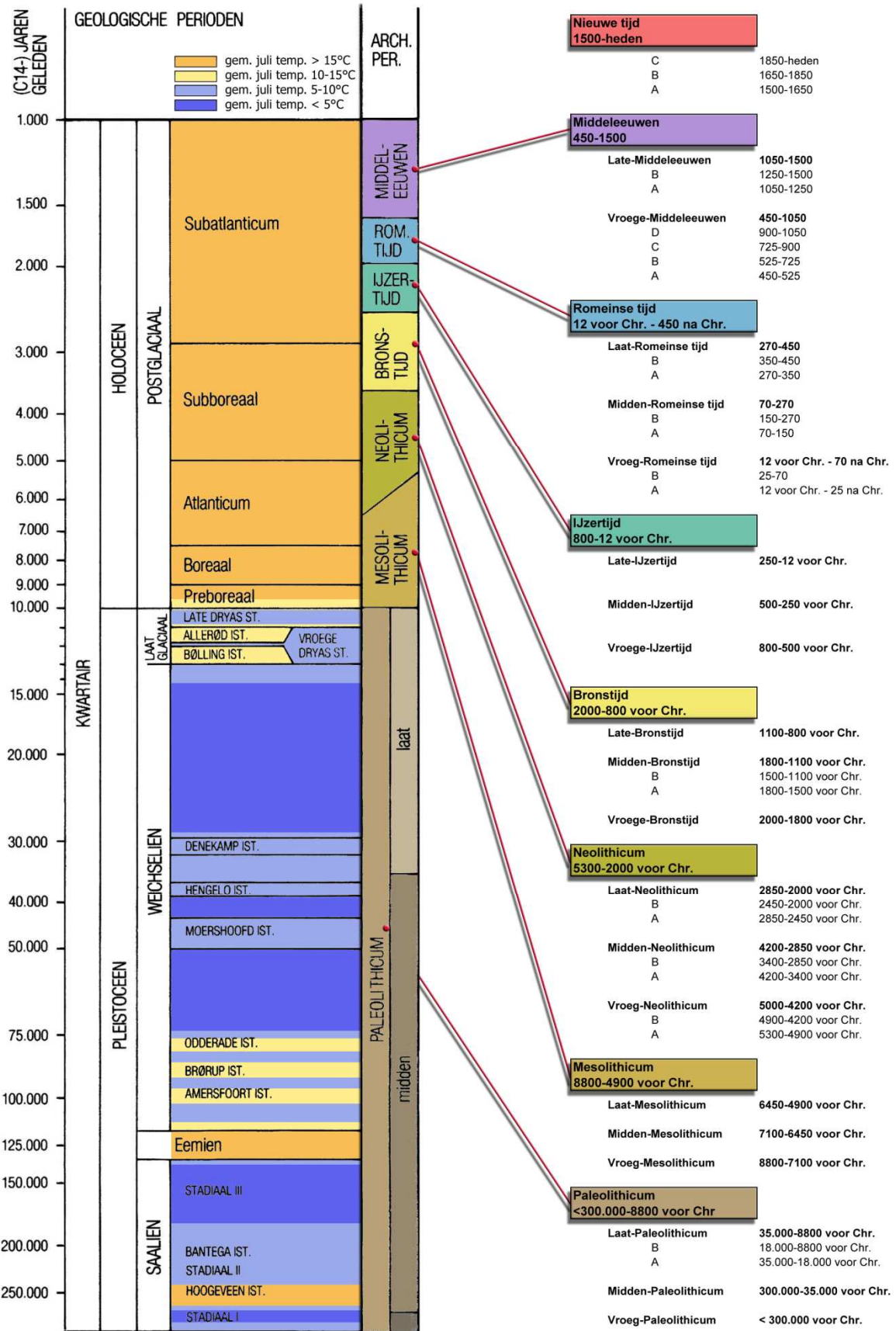
Bijlage 1: Topografische kaart

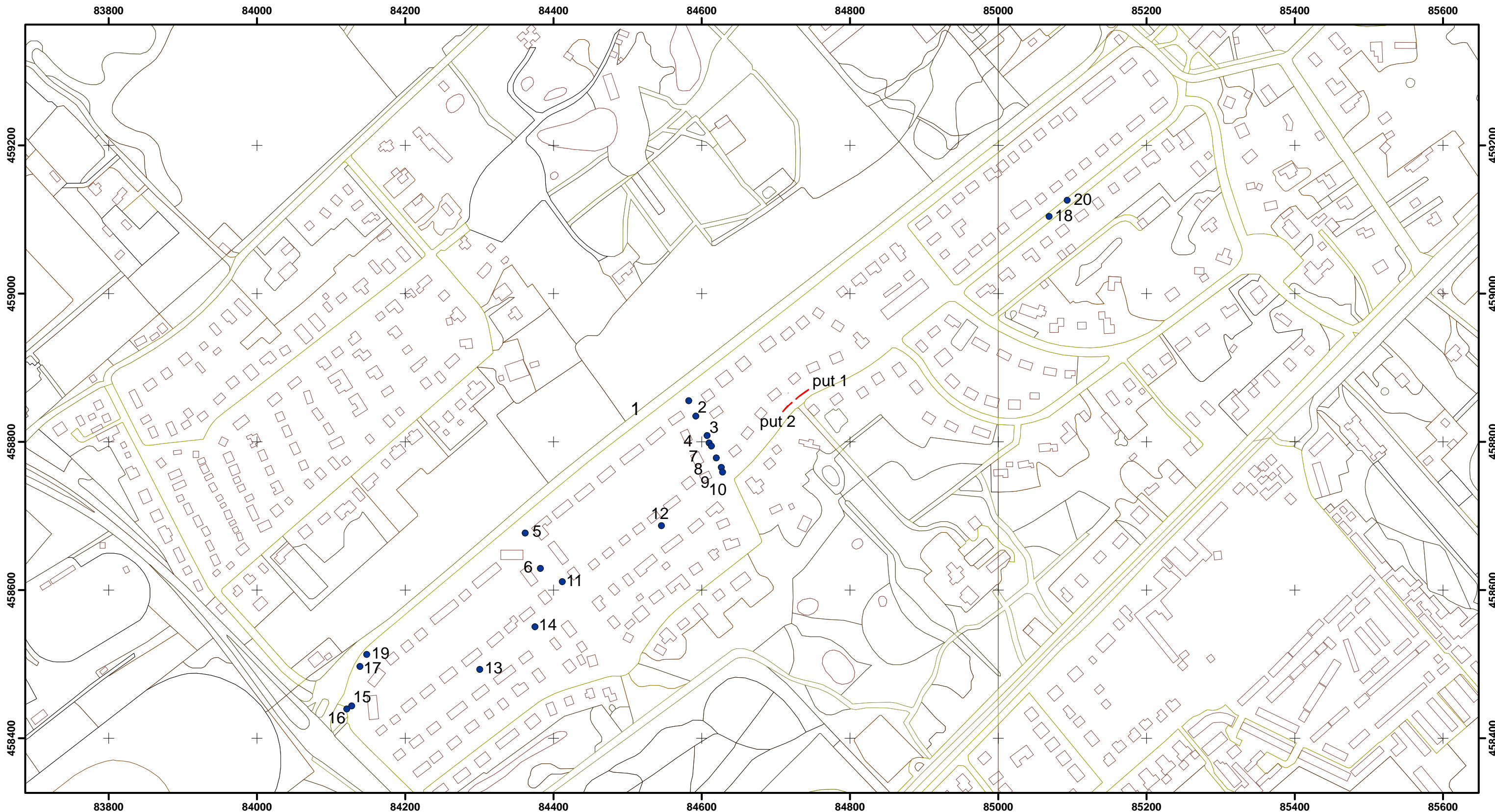
Plangebied

Bijlage 2: Periodentabel

Bijlage 3: Overzichtskaart van de profielkolommen

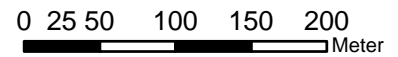

Legenda

- werkputten
- profielen

Locatie profielkolommen en werkputten

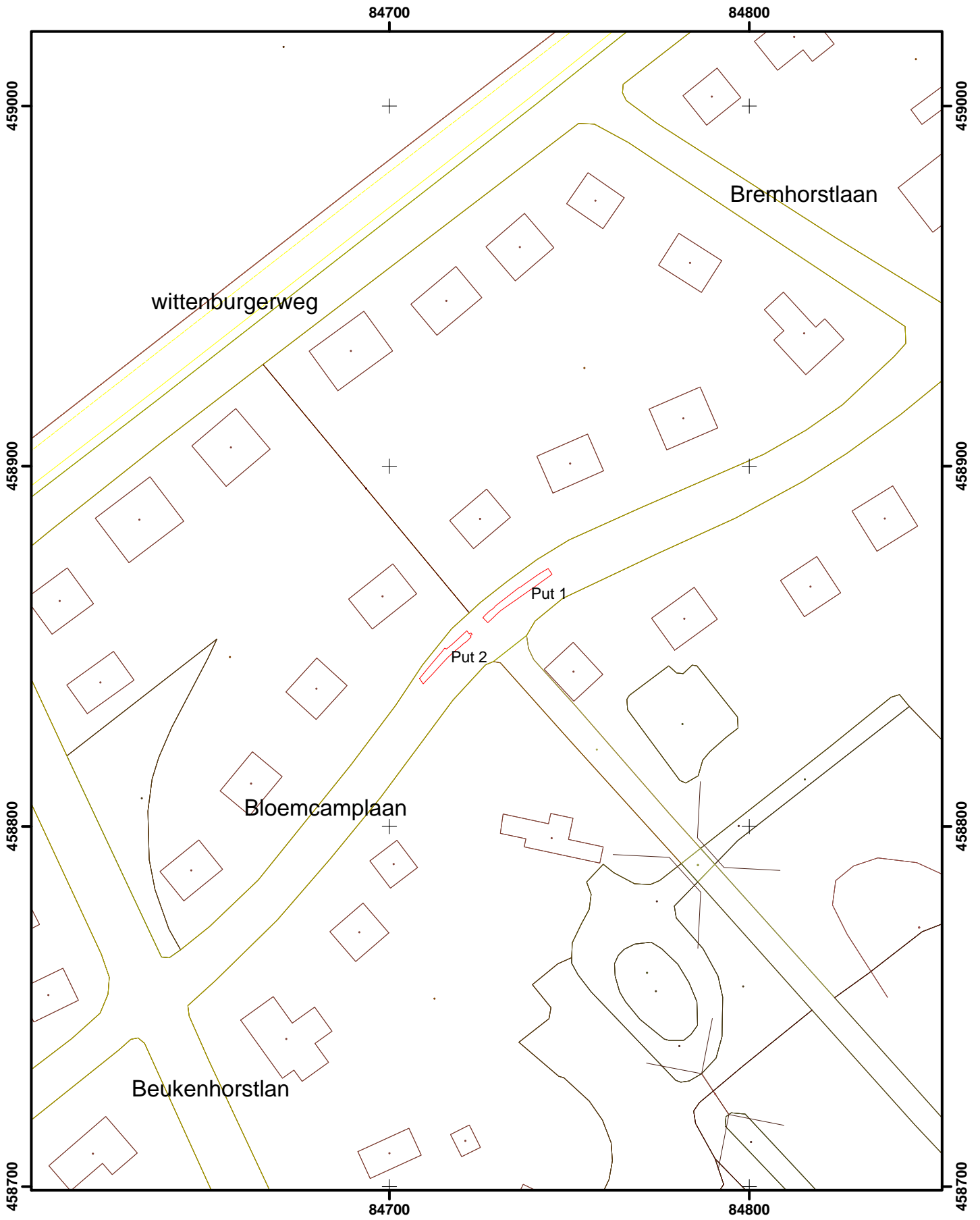
Projectnaam:
 Wassenaar, drainage Nieuw Wassenaar
 Projectnummer:
 13980309/14480409
 Ciscode:
 33949/34285

1 cm = 50 m

Bijlage 4: Overzicht van de werkputten

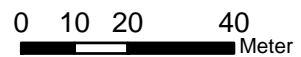
Legenda

 putgrenzen

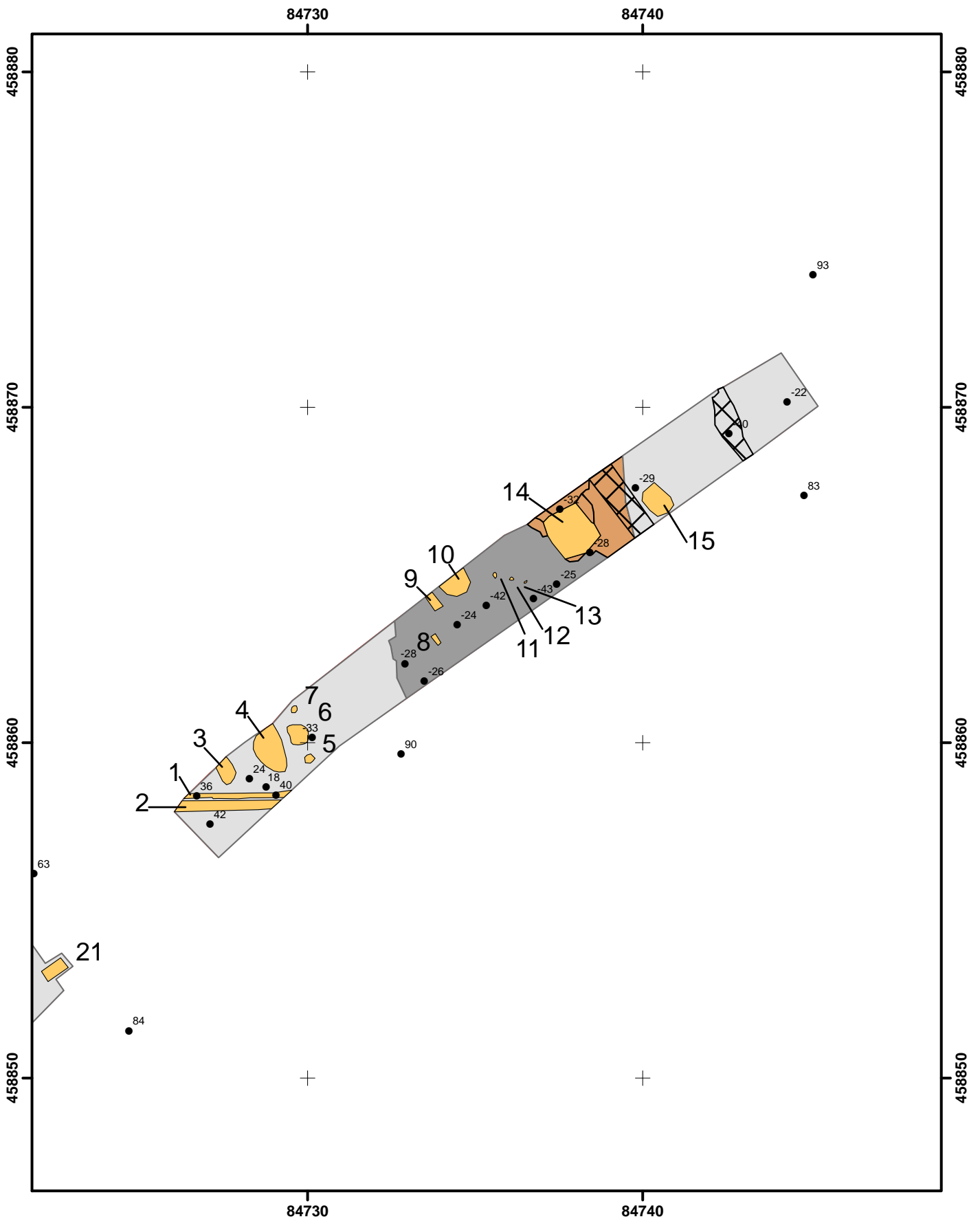
Werkputtenkaart (DO)

Projectnummer:
14480409/34285

Projectnaam:
Wassenaar, Drainage Nieuw Wassenaar

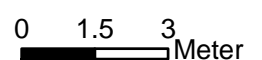
Bijlage 5: Allesporenkaart werkput 1

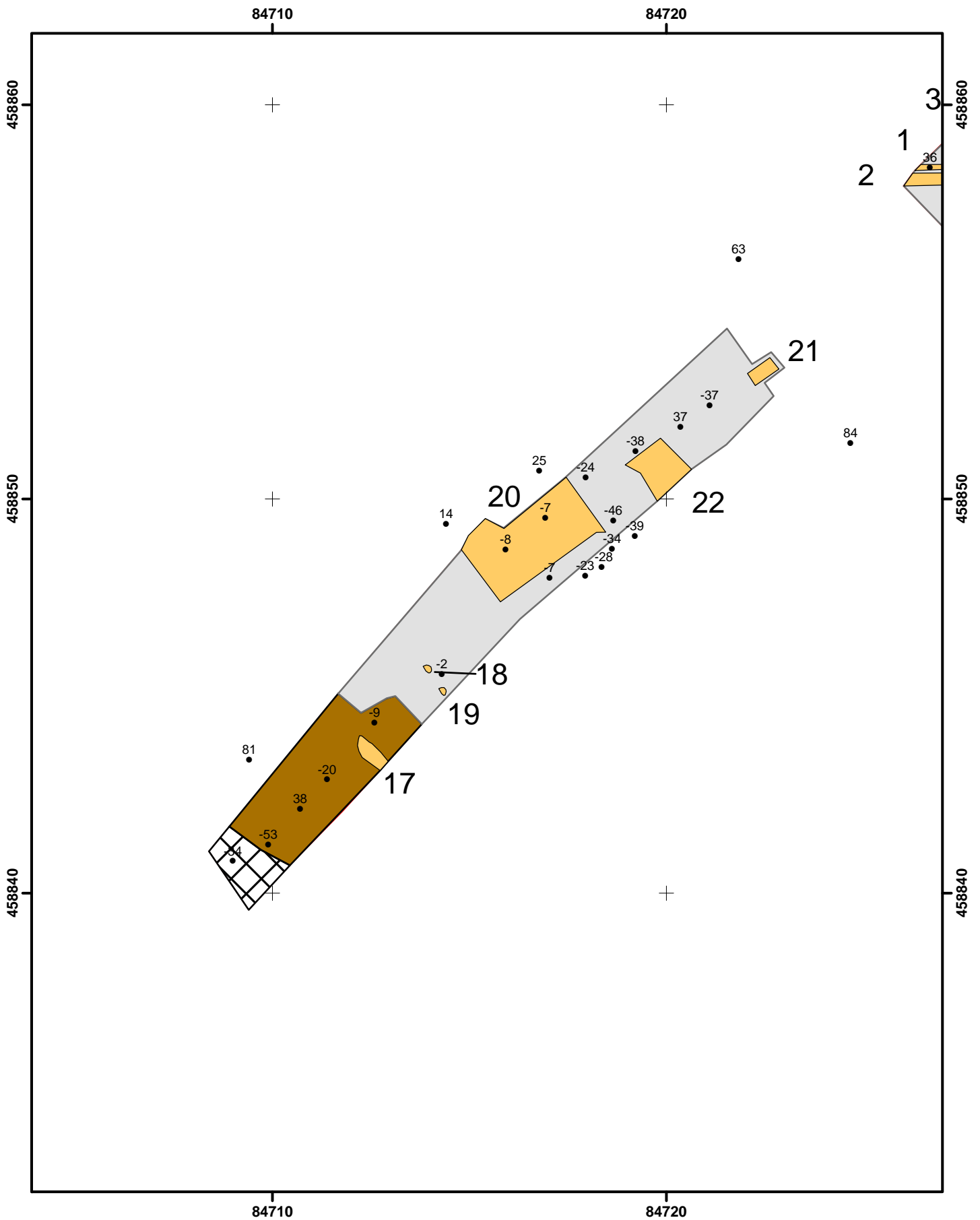
Legenda

- Hoogte cm NAP **Lagen**
- putgrenzen
- sporen
- verstoring
- verstoord venig zand
- grijze zandlaag met dagzomende laagjes
- donkergrijs verrommeld zand
- bruingrijs verrommeld zand

Werkput 1
 Projectnummer:
 14480409/34285
 Projectnaam: Wassenaar,
 Drainage Nieuw Wassenaar

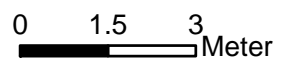
Bijlage 6: Allesporenkaart werkput 2

Legenda

- hoogte cm +/- NAP Lagen
- putgrenzen
- sporen
- verstoring
- verstoord venig zand
- grijze zandlaag met dagzomende laagjes
- donkergrijs verrommeld zand
- bruingrijs verrommeld zand

Werkput 2
 Projectnummer:
 14480409/34285
 Projectnaam: Wassenaar,
 Drainage Nieuw Wassenaar

Bijlage 7: Sporenlijst

Projectnummer:
14480409/34285
Projectnaam:
Wassenaar, Drainage Nieuw Wassenaar

Becker & Van de Graaf

SPORENLIJST

spoor	datum	werkput	vlak	tekenvel	afmetingen cm vlak		vorm/ contour	vulling	textuur	kleur	diepte	inluitsels (grootte/aantal etc.)	interpretatie	coupe (J/N)	NAP cm	opmerking
					lengte	breedte										
1	27-4-2009	1	1	1	240	25	lin	1	rd bs en gb plavuis	rood en zwart	28		goot	j	36	rd: 18x9x4 en 20x8x4 gr: 22,5 x4
2	28-4-2009	1	1	1	240	8	lin	1	bs	geel	10		goot	j	40	gl: 16x6x3
3	28-4-2009	1	1	1	65	45	ovaal	1	nvt	div	10	aw, glas, bot	kuil	j	30	
4	28-4-2009	1	1	1	200	100	rmd	1	zs2h3	dbr	50		kuil	j	24	
5	28-4-2009	1	1	1	25	25	rhk	1	zs1	dbr	18		kuil	j	-33	
6	28-4-2009	1	1	1	25	22	rhk	1	zh3	dbr	20		paalkuil	j	-33	
7	28-4-2009	1	1	1	22	20	rhk	1	veen	dbr	12		nat. vlek	j	-33	
8	29-4-2009	1	1	1	34	15,5	rhk	1	bs	oranje	4		muur	j	-28	
9	29-4-2009	1	1	1	55+	20	rhk	1	bs	oranje-rd	5			j	20	
10	29-4-2009	1	1	1	70	70	rmd	1	z2h1	l br.	20			j	50	
11	28-4-2009	1	1	1	10	12	onr	1	ht	dbr	6		nat. vlek	j	-41	
12	28-4-2009	1	1	1	6	7	onr	1	ht	dbr	7		nat. vlek	j	-42	
13	28-4-2009	1	1	1	4	5	onr	1	ht	dbr	4		nat. vlek	j	-42	
14	29-4-2009	1	1	1	125	140	vrk	1	veen	grbr	44	aw,bot	kadaverkuil	j	-28	
14	29-4-2009	1	1	1	125	140	vrk	2	veen	dbr	44		kadaverkuil	j	-40	
15	29-4-2009	1	1	1	95	70	rhk	1	z2	l gr, gr			verstoring	n	-29	
16	29-4-2009	vervalt														
17	29-4-2009	laag														
18	29-4-2009	2	1	1	20	22	ovaal	1	z2h2	dbr	9	aw, bs	kuil	j	-2	

Projectnummer:
14480409/34285
Projectnaam:
Wassenaar, Drainage Nieuw Wassenaar

Becker & Van de Graaf

SPORENLIJST

spoor	datum	werkput	vlak	tekenvel	afmetingen cm vlak		vorm/ contour	vulling	textuur	kleur	diepte	inluitsels (grootte/aantal etc.)	interpretatie	coupe (J/N)	NAP cm	opmerking
					lengte	breedte										
19	29-4-2009	2	1	1	27	25	vk	1	z3	br	14	l. gr. Vlekken	verstoring	j	-2	
20	29-4-2009	2	1	1	300	210+	rhk	1	plavuis, bs	rd	60		vloer	j	-8	fundering: 10 lgn = 60 cm,plavuizen: 23x23x4 cm
21	29-4-2009	2	1	1	70	50	rhk	1	bs	ro-rd-gl	20		poer	j	-30	
22	29-4-2009	2	1	1	125	110	rhk	1	z2h1	l gr		gr. Vlekken	verstoring	n	-38	

Bijlage 8: Vondstenlijst

Projectnummer:
14480409/34285
Projectnaam:
Wassenaar, Drainage Nieuw Wassenaar

Becker & Van de Graaf

vondstnr.	datum	werkput	vlak	vak	spoor	vulling	categorie	verzamelwijze	aantal fragmenten	tek.nr.	opmerking
1	27-4-2009	1	1	1			pijpaarde	trof	3		stelen
2	27-4-2009	1	1	1			baksteen	aanl. vl.	1		ijselsteen: 15,5 x 6,5 x 3,5 cm
3	27-4-2009	1	1	1			aardewerk	aanl. vl.	1		fragment mineraalwaterfles
4	27-4-2009	1	1	2			glas	aanl. vl.	2		bodem fles (diam. 13 cm, ziel 4 cm diep), groen gekleurd, licht geirilliseerd
5	27-4-2009	1	1	2			aardewerk	aanl. vl.	16		roodbakkend, faience, porselein
6	27-4-2009	1	1	3	10		bot	aanl. vl.	2		onderkaak rund
7	27-4-2009	1	1	3	10		aardewerk	aanl. vl.	10		roodbakkend, steengoed, witbakkend
8	27-4-2009	1	1	3	10		glas	aanl. vl.	1		bodem fles (diam. onbekend, ziel 4 cm diep), groen gekleurd
9	27-4-2009	1	1	5			aardewerk	aanl. vl.	8		roodbakkend, steengoed, faience
10	27-4-2009	1	1	5			glas	aanl. vl.	2		bodemfragment en halsfragment, groen gekleurd
11	27-4-2009	1	1	5			bot	aanl. vl.	3		middenvoetsbeen rund
12	28-4-2009	1	1	5			aardewerk	aanl. vl.	3		roodbakkend
13	28-4-2009	1	1	5			bot	aanl. vl.	1		dierlijk bot
14	28-4-2009	2	1	1			aardewerk	aanl. vl.	3		roodbakkend
15	28-4-2009	2	1	1			kbm	aanl. vl.	1		baksteen
16	28-4-2009	2	1	5			glas	aanl. vl.	4		bodem fles, groen gekleurd, diam 9 cm, ziel 2 cm
17	28-4-2009	2	1	5			aardewerk	aanl. vl.	14		roodbakkend, steengoed
18	28-4-2009	1	1	1	3		aardewerk	trof	2		roodbakkend
19	28-4-2009	1	1	1	3		glas	trof	1		bodemfragment fles
20	28-4-2009	1	1	1	3		bot	trof	2		kaakfragment, dierlijk
21	28-4-2009	1	1	1	3		kbm	trof	2		gele (6 x 3,5) en roze baksteen (3,5 cm) (halve)
22	29-4-2009	2	1		18		kbm	coupe	4		gele en roze bakstenen, gebroken

Projectnummer:
14480409/34285
Projectnaam:
Wassenaar, Drainage Nieuw Wassenaar

Becker & Van de Graaf

vondstnr.	datum	werkput	vlak	vak	spoor	vulling	categorie	verzamelwijze	aantal fragmenten	tek.nr.	opmerking
23	29-4-2009	2	1		18		bot	coupe	1		dierlijke astragalus
24	29-4-2009	2	1		18		aardewerk	coupe	1		roodbakkend, dubbelzijdig geglaazuurd
25	29-4-2009	2	1		20		aardewerk	trof	1		roodbakkend zeeffragment
26	29-4-2009	1	1		10		kbm, aardewerk	trof	7		dakpan, plavuis, baksteen
27	29-4-2009	1	1		10		bot	trof	1		
28	29-4-2009	1	1		10		glas	trof	20		transparant, geïrileerd
29	29-4-2009	1	1		10		aardewerk	trof	178		
30	29-4-2009	1	1		14	1	bot	trof	68		
31	29-4-2009	1	1		14	2	kbm	trof	2		rood (4cm dik) en gele bs (3,5 cm), gebroken
32	29-4-2009	1	1		14	2	aardewerk	trof	9		
33	29-4-2009	1	1		14	2	aardewerk	trof	2		roodbakkend
34	29-4-2009	1	1		14	2	kbm	trof	1		roze baksteen
35	29-4-2009	1	1		14	1	bot	trof	50		
36	29-4-2009	2	1		20	1	kbm	trof	1		plavuis 23 x 23 x 3 cm (cement er onder)
37	29-4-2009	1	1		1	1	kbm	trof	1		plavuis 22 x 22 x 3,5 cm (ok goot)
38	29-4-2009	1	1		1	1	kbm	trof	1		halve grijsbakkende plavuis (22,5 x 4 cm met cement er onder)
39	29-4-2009	2	1		21		kbm	trof	4		bakstenen (kloostermoppen) van poer
40	apr-09						metaal		2		indet

Bijlage 9: Determinatielijsten vondsten

Projectnummer: _ 34285/14480409 _____

Projectnaam: ___ Drainage Nieuw Wassenaar _____

Determinatielijst vondstmateriaal

vondstnr	codering (ABR)	baksel	vorm	Rand	Bodem	Wand	plaats glazuur	datering	opmerkingen
1	KER	PIJP	PIJPSTL			3		NTB	
2	KER	geel	BAKSTEEN	1				NTAB	150X60X35mm, complete ijsselsteen
3	KER	STEENGOED	STGLFLS			1		NTBC	mineraalwaterkruik
4	GLS	groen	WIJNFLES		1	1		NTAB	17e eeuw
5	KER	rood	ROOD	1	2	1	libr in & uit	NTB	grote vormen. 17e-18e eeuw
5	KER	rood	ROOD			1	ge in & libr uit	NTAB	16e-17e eeuw
5	KER	WERRA	WERRA			1	ge/br in	NTA	1580-1630
5	KER	wit	WIT	1		1	br op ge tijgermotief in & uit	NTAB	wand met oor
5	KER	WESTERWALD	STGLKRK			1		NTAB	
5	KER	LIGURISCH	WITKOM?			1		NTA	1575-1625
5	KER	FAYENCE	FAYBORD	1		1	bl rand op wit in	NTB	
5	KER	MAJOLICA	MAJBORD	2		1	rand bl op wit in	NTB	v.a 1650
5	KER	PORCELEIN	PORKOP		1		ro bloemen in	NTBC	
6	ODB	RUND	ONDERKAAK	2				-	bijna compleet
7	KER	FRECHEN	STGLKRK			1	tijgermotief uit	NTC	
7	KER	STEENGOED	P-KRUIK			2	bl P op wit/gn uit	NTB	17d, mineraalwaterkruik, passend
7	KER	rood	ROODTEIL	2			librge in & op rand	NTB	17e-18e eeuw, melkteil?, waarschijnlijk van zelfde exemplaar
7	KER	rood	ROOD			1	robr in & uit	NTB	
7	KER	wit	WIT	1		1	tijgermotief uit	NTB	rand met steel
7	KER	MAJOLICA	MAJBORD			2	bl strepen in	NTB	

Projectnummer: _ 34285/14480409 _____

Projectnaam: ___ Drainage Nieuw Wassenaar _____

Determinatielijst vondstmateriaal

vondstnr	codering (ABR)	baksel	vorm	Rand	Bodem	Wand	plaats glazuur	datering	opmerkingen
8	GLS	groen	WIJNFLES		1			NTB	
9	KER	KEULEN?	STGLKRK	1		2	in & uit	NTA	16A, rand met oor, alles passend
9	KER	FRECHEN?	STGLKRK			1	uit	NT	
9	KER	rood	ROODPAN	1			ro in	NTA	bakpan rond 1500, rand/steel/bodemprofiel
9	KER	rood	ROOD		1		ge in	NTAB	16e-17e eeuw
9	KER	FAYENCE	FAYBORD	1		1	bl vlekjes op wit in	NTB	
10	GLS	drgn	FLES	1				NTB	18e-19e eeuw
10	GLS	drgn	WIJNFLES		1			NTB	18e-19e eeuw
11	ODB	RUND?	POOT	3				-	
12	KER	rood	ROODTEIL?	2			lignbr in & op rand	NTB	17e-18e eeuw, passend
12	KER	rood	ROOD			1	grgn	NTB	oor
13	ODB	RUND?	POOT			1		-	fragment met gebruikssporen?
14	KER	rood	ROODKAN			2	libr in & ged. Uit	NTAB	wand met oor, passend
14	KER	rood	ROOD		1		libr in	NTAB	
15	KER	rood/paars	BAKSTEEN			1		NTAB	
16	GLS	drgn	FLES		1	2		NTB	18e-19e eeuw, passend
16	GLS	lign	VENSTER	1				NTBC	
17	KER	FRECHEN	STGLKRK			11	br uit	NTB	waarschijnlijk van één pot
17	KER	STEENGOED	STGLKRK			1	ligr uit	NTB	P-kruik? 17d
17	KER	rood	ROODGRAP			1	libr in & uit	NTB	17e-18e eeuw

Projectnummer: _ 34285/14480409 _____

Projectnaam: ___ Drainage Nieuw Wassenaar _____

Determinatielijst vondstmateriaal

vondstnr	codering (ABR)	baksel	vorm	Rand	Bodem	Wand	plaats glazuur	datering	opmerkingen
17	KER	NEDERRIJS	ROODBORD			1	libr in & op rand, ge slib meanders	NTB	
18	KER	rood	ROODTEIL?	2			libr in & uit	NTB	passend met horizontaal oor, 17e-18e eeuw
19	GLS	drgn	FLES		1			NTB	17e-18e eeuw
20	ODB	VARKEN/GEITSCHP	KAAK			2		-	2 stukken kaak, varken of geit/schaap
21	KER	rood	BAKSTEEN	1				NTBC	?x85x40mm
21	KER	geel	BAKSTEEN	1				NTB	?x70x35mm, ijsselsteen
22	KER	rood/geel	BAKSTEEN	1		2		NTB	17e-18e eeuw, rood/geel gedraaid
22	KER	geel	BAKSTEEN	1				NTB	?x?x40mm, ijsselsteen
23	ODB	GEITSCHP?	KOOT	1				-	
24	KER	rood	ROOD			1	br in & uit	NTBC	
25	KER	rood	ROODGIET	1			librgn in & uit	NTB	
26	KER	rood	BLOEMBAK	1				NTBC	bloempot, 18e-19e eeuw
26	KER	rood	DAKPAN	2		2		NTBC	12-15mm dik
26	KER	rood	PLAVUIS	1				NTBC	25mm dik, lengte >50mm
26	KER	rood/geel	BAKSTEEN	1				NTB	17e-18e eeuw
27	ODB	GEITSCHP?	RIB	1				-	
28	GLS	drgn	WIJNFLES		1			NTB	17e-18e eeuw
28	GLS	drgn	FLES			15		NTB	17e-18e eeuw
28	GLS	kleurloos	BEKER	1			gegrafeerde bloemen	NTBC	
28	GLS	kleurloos	FLES		1	2		NTBC	18e-19e eeuw

Projectnummer: _ 34285/14480409 _____

Projectnaam: ___ Drainage Nieuw Wassenaar _____

Determinatielijst vondstmateriaal

vondstnr	codering (ABR)	baksel	vorm	Rand	Bodem	Wand	plaats glazuur	datering	opmerkingen
29	KER	rood	ROODTEIL	18		3	libr & ro in	NTB	melkteilen, 2x3 passend
29	KER	rood	BLOEMBAK	1			libr & ro in	NTBC	bloempot
29	KER	rood	ROODPOT	9		32	libr & ro in	NTB	
29	KER	rood	ROOD			4	libr & ro in	NTB	4x oor
29	KER	rood	ROOD	3	4		libr & ro in	NTB	
29	KER	rood	ROODGRAP	1			libr & ro in	NTB	
29	KER	rood	ROODKOM	1			libr & ro in	NTB	schaal (diep bord)
29	KER	rood	ROOD			23	libr & ro in	NTB	kleinere potten en grappen
29	KER	rood	ROODGIET			2	libr & ro in	NTB	
29	KER	rood	ROOD			2	ge in	NTB	
29	KER	NEDERRIJNS/WERRA	ROODBORD	5		14	ge geom. Slib in	NTAB	17e-18e eeuw
29	KER	wit	WITGRAP	1		3	ge in & ge/br tiigermotief uit	NTAB	17e-18e eeuw
29	KER	wit	WITPAN?	1				NTAB	rand met steel?
29	KER	wit	WIT			2	ge in	NTB	
29	KER	wit	WIT			1	gn in	NTB	
29	KER	PORCELEIN	PORKOP	1				NTBC	
29	KER	PORCELEIN	PORKOM			1	bl figuratief in	NTBC	
29	KER	PORCELEIN	PORKOM?			1	bl boom in	NTBC	
29	KER	MAJOLICA	MAJBORD	2				NTAB	
29	KER	MAJOLICA	MAJBORD			1	bl bloemmotief in	NTAB	

Projectnummer: _ 34285/14480409 _____

Projectnaam: ___ Drainage Nieuw Wassenaar _____

Determinatielijst vondstmateriaal

vondstnr	codering (ABR)	baksel	vorm	Rand	Bodem	Wand	plaats glazuur	datering	opmerkingen
29	KER	FAYENCE	FAYBORD	3		4	bl strepen	NTB	
29	KER	FAYENCE	FAYBORD	2			paarse rand	NTB	passend
29	KER	FAYENCE	FAYBORD		1	2	polychroom plantmotief in	NTB	
29	KER	FAYENCE	FAYKOM			1	bl plantmotief uit	NTB	
29	KER	rood	ROOD			4	libr & ro in	NTB	4x oor
29	KER	rood	ROOD	3	4		libr & ro in	NTB	
29	KER	rood	ROODGRAP	1			libr & ro in	NTB	
29	KER	rood	ROODKOM	1			libr & ro in	NTB	schaal (diep bord)
29	KER	rood	ROOD			23	libr & ro in	NTB	kleinere potten en grapen
29	KER	rood	ROODGIET			2	libr & ro in	NTB	
29	KER	rood	ROOD			2	ge in	NTB	
29	KER	NEDERRIJNS/WERRA	ROODBORD	5		14	ge geom. Slib in	NTAB	17e-18e eeuw
29	KER	wit	WITGRAP	1		3	ge in & ge/br tjigermotief uit	NTAB	17e-18e eeuw
29	KER	wit	WITPAN?	1				NTAB	rand met steel?
29	KER	wit	WIT			2	ge in	NTB	
29	KER	wit	WIT			1	gn in	NTB	
29	KER	PORCELEIN	PORKOP	1				NTBC	
29	KER	PORCELEIN	PORKOM			1	bl figuratief in	NTBC	
29	KER	PORCELEIN	PORKOM?			1	bl boom in	NTBC	
29	KER	MAJOLICA	MAJBORD	2				NTAB	

Projectnummer: _ 34285/14480409 _____

Projectnaam: ___ Drainage Nieuw Wassenaar _____

Determinatielijst vondstmateriaal

vondstnr	codering (ABR)	baksel	vorm	Rand	Bodem	Wand	plaats glazuur	datering	opmerkingen
29	KER	MAJOLICA	MAJBORD			1	bl bloemmotief in	NTAB	
29	KER	FAYENCE	FAYBORD	3		4	bl strepen	NTB	
29	KER	FAYENCE	FAYBORD	2			paarse rand	NTB	passend
29	KER	FAYENCE	FAYBORD		1	2	polychroom plantmotief in	NTB	
29	KER	FAYENCE	FAYKOM			1	bl plantmotief uit	NTB	
36	KER	rood	PLAVUISG	1			ge boven & zijkant	NTB	230x230x24mm, 55%
37	KER	rood	PLAVUIS	1				NTB	220x220x35mm, compleet
38	KER	grijs	PLAVUIS	1				NTB	220x220x34mm, 50%
39	KER	geel	BAKSTEEN	1				NTAB	275x130x50-55mm, compleet, met wat cement
39	KER	geel	BAKSTEEN	1				NTAB	270x120/125x55mm, compleet, met wat cement
39	KER	rood	BAKSTEEN	1				NTAB	255x120x50mm, bijna compleet, met wat cement
39	KER	rood/geel	BAKSTEEN	1				NTAB	225x100x50mm, compleet profiel
40	MXX	MFE	MES?			2			ca. 7cm lang

Bijlage 10: Twee vondsten, vondstnummer 9

